

1728

3.K23

U-61

25 AUG 2005

Պրոլետարներ ընդդ յերկրների, միացե՛ք

103 NOV 2009

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆ

**ՄԵՆՔ ԻՆՉՊԻՍԻ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ԵՆՔ ՀՐԱԺԱՐՎՈՒՄ**

342/16

ԿՈՒՍՅՐԱՏ

1934

ՅԵՐԵՎԱՆ

2-34962

Հանձնարարք բոլոր յերկրներէ, միացեալ

2 5 AUG 2005

3K23

Մ-61

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆ

Г.П.Б. в Лиге

А. 1934/г

Акт № 242

ՄԵՆՔ ԻՆՉՊԻՄԻ
ՓԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ԵՆՔ ՀՐԱԺԱՐՎՈՒՄ

Թարգման. Լ. Արուսյան
Խմբագր. Ա. Աղոյան

Инв. № 9880

ԿՈՒՍՀՐԱՏ

1934

ՅԵՐԵՎԱՆ

11 SEP 2013

В. И. ЛЕНИН

От какого наследства мы отказываемся?

ПАРТИЗДАТ

1934

ЭРИВАНЬ

1728

«Русское богатство»-ի 1897 թ. № 10-ում
պ. Միխայլովսկին, վերապատմելով պ. Մինսկու
կարծիքը «գլխալեկաբկական մատերիալիստների»
մասին, գրում է. «Նրան (պ. Մինսկուն) պետք
է հայանի լինի՝ վոր այդ մարդիկ չեն ցանկա-
նում վորեւե ժառանգորդական կապ ունենալ
անցյալի հետ և վճռականապես հրաժարվում են
ժառանգությունից (եջ 179), այսինքն «60—70-
ական թվականների ժառանգությունից», վորից
1891 թ. հանդիսավորապես հրաժարվում եր
պ. Վ. Ռոդանովը «Московские ведомости»-ում
(եջ 178):

«Ռուսական աշակերտների» մասին պ. Մի-
խայլովսկու այս կարծիքի մեջ շատ կեղծիք կա:
Ճիշտ է, պ. Միխայլովսկին «ժառանգությունից
ռուսական աշակերտների հրաժարվելու» մասին
այդ կեղծիքի վոչ միակ և վոչ ել ինքնուրույն
հեղինակն է. այդ շատ վաղուց արդեն կրկնում
են լիբերալ-նարոդնիկական մամուլի գրեթե բո-
լորեն երկայացուցիչները, մարտնչելով «աշակերտ-
ների դեմ»: «Աշակերտների» դեմ իր կատարի
մարտի սկզբում պ. Միխայլովսկին, վորքան հի-

շում ենք, այդ կեղծիքի մտքին դեռ չեր հասել, և նրանից առաջ ուրիշները հնարեցին այդ հետո նա հարկ համարեց դրան ել ձայնակցել: Վորքան «աշակերտներն» ավելի եյին զարգացնում իրենց հայացքները ուսական գրականության մեջ, վորքան նրանք ավելի մանրամասն ու հանգամանորեն եյին արտահայտվում մի ամբողջ շարք թե թեորեւտիկ և թե պրակտիկ հարցերի վերաբերյալ — այնքան թշնամական մամուլի մեջ ավելի քիչ կարելի յեր ըստ եյության առարկության հանդիպել նոր ուղղության հիմնական կետերի դեմ, ուսական կապիտալիզմը առաջադիմական, մանր արտադրողին նախընտրելարար իդեալացնելն անմիտ, հասարակական մտքի և իրավական-քաղաքական հաստատությունների բացատրությունը ուսական հասարակության տարբեր դասակարգերի նյութական շահերի մեջ վորոնեւն անհրաժեշտություն համարող հայացքի դեմ: Այս հիմնական կետերը լուծթյան եյին տրվում, նրանց մասին գերադասում եյին և գերադասում են չխոսել: Բայց դրա փոխարեն այնքան ավելի հերյուրանքներ եյին հորինվում, վորոնք վարկաբեկեյին նոր ուղղությունը: Այդպիսի հերյուրանքի «վատ հերյուրանքի» թվին և պատկանում նաև այդ գնայուն ֆրազը «ժառանգությունից ուսական աշակերտների հրաժարվելու», ուսական հասարակության

լավագույն, առաջավոր մասի լավագույն տրադիցիաներից նրանց կտրվելու, դեմոկրատական գիծը նրանց ձեռքով կտրտելու մասին և այլն, և այլն, և ելի ինչպես ասես, վոր չեյին արտահայտվում: Նման ֆրազների չափազանց տարածված լինելը մեզ դրդում և կանգ առնել նրանց մանրամասն քննարկման և հերքման վրա: Վորպեսզի մեր շարադրանքը մերկախոս չթվա, մենք կսկսենք «ժառանգությունը» բնորոշելու համար վերցված յերկու «գլուղի հրապարակախոսի» միջև պատմական-գրականական մի զուգահեռ անցկացնելուց: Վերապահություն ենք անում, վոր մենք սահմանափակվում ենք բացառապես տնտեսական և հրապարակախոսական հարցերով, ամբողջ «ժառանգությունից» միայն այդ հարցերը քննելով և մի նոդմ թողնելով փիլիսոփայական, գրականական, հաստատիկական հարցերը և այլն:

I

«ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ» ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Սրանից յերեսուն տարի առաջ, 1867 թվականին, «Отеч. записки» ժողնալում սկսեցին տպագրվել Սկալդինի հրապարակախոսական ուրվագծերը «Խուլ անկյուններում և մայրաքաղաքում» վերնագրով: Այդ ուրվագծերը տպագրվում

Եյին յերեք տարւա ընթացքում՝ 1867—1869: 1870 թվականին հեղինակը դրանք համաքեց և հրատարակեց առանձին գրքով, նույն վերնագրով*: Ներկայումս գրեթե բոլորովին մոռացված այդ գրքին ծանոթանալը չափազանց ուսանելի յեմեզ հետաքրքրող հարցի, այսինքն՝ դեպի նարոդ-նիկները և դեպի «ռուսական աշակերտները» «ժառանգության» ներկայացուցիչների ունեցած վերաբերմունքի հարցի տեսակետից: Գրքի վերնագիրը ճիշտ է: Հեղինակն ինքն էլ նկատել է այդ և իր գրքի առաջաբանում բացատրում է, Վոր իր թեման է՝ «մայրաքաղաքի» վերաբերմունքը դեպի «գյուղը», այսինքն՝ գյուղի հրապարակախոսական ուրվագծերը, և Վոր մայրաքաղաքի մասին առանձնապես խոսելու մտադիր է: Այսինքն, գուցե և մտադիր էլ լիներ, բայց այդ անհարմար է համարում: $\omega\varsigma$ δύναιται— $\sigma\upsilon$ βούλομαι, $\omega\varsigma$ δὲ βούλομαι— $\sigma\upsilon$ δύναιται (վորովհետև կարող էլինեյի, չեմ ցանկանում, իսկ վորովհետև կցանկանայի, չեմ կարող)—այդ անհարմարությունը պարզելու համար Սկալդինը մեջբերում է մի հույն հեղինակի խոսքերը:

* Скалдин. «В захолаустыи и в столице», СПб. 1870 (հղ 451): Մենք հնարավորութուն չունեյինք հիշած թվականների «Отеч.зап.» ձեռք բերելու և ողտվել ենք միայն այդ գրքից:

Համառոտակի տանք Սկալդինի հայացքների շարադրանքը:

Սկսենք գյուղացիական ռեֆորմից, — այդ յեւակետից, դեպի Վորը մինչև այժմ էլ անխուսափելիորեն պետք է վերընթանա ամեն Վոր, ով ուզում է շարադրել իր ընդհանուր հայացքները անտեսագիտական և հրապարակախոսական հարցերի վերաբերյալ: Սկալդինի գրքում գյուղացիական ռեֆորմին չափազանց շատ տեղ է հատկացված: Սկալդինը գրեթե առաջին գրողն է, Վորը սխառմատիկորեն, ընդարձակ փաստերի և գյուղի ամբողջ կյանքը մանրամասն դիտելու հիման վրա ցույց տվեց գյուղացիների թըշվառ դրությունը ռեֆորմն անցկացնելուց հետո, նրանց կենցաղի վատթարացումը, նրանց տնտեսական, իրավական և կենցաղային կախման նոր ձևերը, — մի խոսքով՝ ցույց տվեց այն ամենը, ինչ այն ժամանակվանից սկսած այնպես հանգամանորեն և մանրամասն ցույց տվել և ապացուցել են բազմաթիվ հետազոտություններ և նկարագիրներ: Այժմ այդ բոլոր ճշմարտությունները նորութուն չեն: Այն ժամանակ դրանք Վոր միայն նոր էյին, այլ անփստահութուն էյին հարուցում լիբերալ հասարակության մեջ, Վորը վախենում էր, թե այսպես կոչված «ռեֆորմի թերությունների» այդ նշումների հետևը չի թագ-

նըվում արդյոք նրա դատապարտությունը և թա-
գուն ճորտաախրություն: Սկալզինի հայացքներն
հետաքրքրականությունն ուժեղանում է նրանով
ևս, վոր հեղինակը ռեֆորմի ժամանակակիցն էր
(գուցե և նույնիսկ նրա մասնակիցը: Մենք մեր
տրամադրության տակ Սկալզինի մասին չունենք
պատմա-գրականական վորևէ տեղեկություն և
կենսագրական տվյալներ): Նրա հայացքները,
հետևաբար, հիմնված են թե՛ այն ժամանակվա
«մայրաքաղաքը» և թե՛ այն ժամանակվա «գյու-
ղը» անմիջականորեն դիտելու, և վոր թե՛ գըր-
քային նյութի կարինետաչին ուսումնասիրման
վրա:

Գյուղացիական ռեֆորմին կատմամբ Սկալզինի
հայացքներն՝ մեջ այդ թեմայով քաղցր-մեղր
նարդնիկական ասեկոսներին սովոր ժամանակա-
կից ընթերցողի ուշադրությունն ամենից առաջ
գրավում է հեղինակի չափազանց զգաստությունը:
Սկալզինը ռեֆորմին նայում է առանց վորևէ
ինքնախաբեյության, առանց վորևէ իդեալաց-
ման, նայում է իբրև մի գործարքի յերկու կող-
մի՝ կալվածատերերի և գյուղացիների միջև, վո-
րոնք մինչև այժմ հողից ոգտվում էին միասին,
վորոշ պայմաններով, և այժմ ահա բաժանվեցին,
ընդվորում այդ բաժանքի հետ մեկտեղ փոխվեց
նաև յերկու կողմի իրավական դրությունը: Այդ

բաժանքի յեղանակը և յուրաքանչյուր կողմի
ստացած բաժնի մեծությունը վորոշող գործոնը
կողմերի շահերն էին: Այդ շահերը վորոշում էին
յերկու կողմի ձգտումները, իսկ մի կողմի համար՝
ռեֆորմի իր մեջ և նրա իրականացման տարբեր
հարցերի գործնական զարգացման մեջ անմիջա-
կան մասնակցություն ունենալու հնարավորու-
թյունը վորոշեց, ի միջի այլոց, մեկ կողմի գե-
ղակշուությունը: Հենց այդպես է հասկանում
ռեֆորմը Սկալզինը: Ռեֆորմի գլխավոր հարցն,
հողաբաժինների և վճարումների վրա Սկալզինն
առանձնապես մանրամասն է կանգ առնում, իր
ուրվագծերում հաճախակի վերադառնալով դրանց:
(Սկալզինի գիրքը բաժանվում է 11 ուրվագծի,
վորոնք ինքնուրույն բովանդակություն ունեն,
ձևով հիշեցնելով գյուղից գրված առանձին նա-
մակներ: Առաջին ուրվագիծը 1866 թվականն է
կրում, վերջինը՝ 1869): Սկալզինի գրքում այս-
պես կոչված «հողասակավ» գյուղացիների մասին,
հասկանալի չե, ժամանակակից ընթերցողի համար
վոր մի նոր բան չկա, բայց 60-ական թվական-
ների վերջի համար նրա ապացույցները թե՛ նոր
և թե՛ արժեքավոր էին: Մենք, իհարկե, չենք
կրկնի դրանք, և կնշենք միայն յերևույթի այն
բնութագրման առանձնահատկությունը, վոր
Սկալզինն է տալիս,—առանձնահատկություն,

վոր նրան նախադրելիներէց շահավետ կերպով տարբերում եւ Սկալդինը խոստում եւ վոչ թե «հողասակալութեան» մասին, այլ «գյուղացիական հողաբաժիններէց նշանակալի կՏՐՈՒՄՆԵՐ անելու» մասին (եջ 213, նույնը 214 և շատ ուր., հմմտ. III ուրվագծի վերնագիրը), այն մասին, վոր կանոնադրութեաններով վորոշված բարձրագույն հողաբաժինները գուրս յեկան իսկական հողաբաժիններէց ավելի ցած (եջ 257), բերելով, ի միջի այլոց, գյուղացիների չափազանց բնորոշ և տիպիկ կարծիքները ուժգնորմի այդ կողմի մասին*: Այս փաստի բացատրութեաններն ու ապացույցները Սկալդինի մոտ չափազանց մանրամասն են, ուժեղ և նույնիսկ կտրուկ՝ առհասարակ չափազանց չափավոր, զգաստ և իր ընդհանուր հայացքներով անշուշտ բուրժուական գրողի համար՝ Նշանակում ե՝ այդ յերևույթն ուժգին աչքի յե ընկել, յեթե Սկալդինի նման գրողն այդ մասին

* «Մեր հողը նա (հեղինակի ընդգծումն է) այնպես կտրտեց, վոր առանց այդ կտրուկի հողի ապրել չենք կարող. չորս կողմից մեզ շրջապատեց իր դաշտերով, այնպես վոր տավարն արածացնելու տեղ չունենք. դե արի հողաբաժինն առանձին վճարի, կտրուկի հողին եւ առանձին, ինչքան վոր կպահանջի»: «Սա ինչ կենցաղի բարեկալում ե» — ասում եր ինձ մի գրագետ և աշխարհ տեսած գյուղացի՝ նախկին բահրատունից, — «մեր բահրան թողել են հինը, իսկ հողը կտրել են»:

այդպես յեռանդով ե խոսում: Վճարումներ ծանրութեան մասին ևս Սկալդինը չափազանց յեռանդով ու հանգամանորեն ե խոսում, իր գրույթներն ապացուցելով բազմաթիւ փաստերով: «Ուժից վեր տուրքերը» — կարդում ենք II ուրվագծի (1867) յենթավերնագրում — «նրանց (գյուղացիների) չքավորութեան գլխաւոր պատճառն են», և Սկալդինը ցույց ե տալիս, վոր տուրքերը հողից գյուղացիների ստացած յեկամտից ավելի բարձր են, «Հարկային հանձնաժողովի աշխատութեաններէց» ավյալներ ե բերում ուստական տուրքերը բարձրագույն և ցածրագույն դատակարգերից վերցվող տուրքերի բաշխելու մասին, ընդգործւմ բանից գուրս ե գալիս, վոր վերջին դատակարգերի վրա ընկնում ե տուրքերի 76⁰/օ-ը, իսկ առաջինների վրա՝ 17⁰/օ-ը, այնինչ Արեմոյան Յեփրոպայում ամենուրեք հարաբերութեաններն անհամեմատ ավելի նպաստավոր են ցածրագույն դատակարգերի համար: V II ուրվագծի (1868) յենթավերնագրում կարդում ենք. «Չափից անցնող դրամադարհակները գյուղացիների չքավորութեան գլխաւոր պատճառներէց մեկն են», և հեղինակը ցույց ե տալիս, թե ինչպես կյանքի նոր պայմանները գյուղացուց միանգամից պահանջեցին փող, փող և փող՝ թե ինչպես «կանոնադրութեան» մեջ կանոն եր ընդունված կալվածատերերին ճորտատիրական իրավունքի համար

ևս վարձատրել (252), թե ինչպես բահրայի բարձրությունը վորոշվել եր «կալվածատերերի» նրանց կառավարիչներին և ավագների բուն խոսքերից, այսինքն բոլորովին բմահաճ և նվազագույն վստահելիութուն հունեցող տվյալներից» (255), վորի հետևանքով հանձնաժողովների գուրս բերած միջին բահրաները գուրս յեկան իրական միջին բահրաներից ավելի բարձր: «Գյուղացիների համար բահրաների ծանրությանն ավելացավ այն հողի կորուստը ևս, վորից նրանք դառեր շարունակ ոգտվում եյին» (258): «Յեթե հետգնման համար հողի գնահատությունը կատարվեր վոչ թե ըստ բահրայի կապիտալացման, այլ ըստ նրա իրական արժեքի՝ ազատագրման դառաշըջանում, ապա հետգնումը կարող եր կատարվել շատ հեշտությամբ և չեր պահանջի նույնիսկ վոչ կառավարության ոժանդակությունը, վոչ ել վարկային թղթերի արտարկում» (264): «Հետգնումը, վոր, ըստ փետրվարի 19-ի Կանոնադրության մտքի, պետք ե թեթևացներ գյուղացիներին և ավարտեր նրանց կենցաղի բարելավումը, հաճախ ել ավելի մեծապես ճնշում ե դառնում նրանց համար» (269): Մենք այս բոլոր—ինքնին քիչ հետաքրքրական և մասամբ հնացած—քաղվածքները բերում ենք՝ ցույց տալու համար, թե ինչ յեռանդով եր արտահայտվում գյուղացիների շա-

հերի ոգտին գրողը, վորը թշնամաբար ե վերաբերվում համայնքին և մի ամբողջ շարք հարցերի վերաբերյալ արտահայտվում ե ինչպես իսկական մանչեստրցի: Չափազանց ուսանելի յե նշել, վոր նարոդնիկության գրեթե բոլոր ոգտակար և վոչ-ոեակցիոն գրույթները լիովին համընկնում են այդ մանչեստրցու գրույթներին: Ինքնին հասկանալի յե, վոր քանի վոր Սկալդինն այդպիսի հայացք ունի ոեֆորմի նկատմամբ, նա վոչ մի կերպ չեր կարող այդ ոեֆորմի այնպես քաղցրիկ իդեալացնողը դառնալ, ինչպես դարձել ու դառնում են նարոդնիկները, ասելով, թե նա խթանել ե ժողովրդական արտադրությունը, թե նա ավելի բարձր ե յեղել արևմտ-յեվրոպական գյուղացիական ոեֆորմներից, թե նա Ռուսաստանն ասես tabula rasa* յե դարձրել և այլն: Սկալդինը վոչ միայն նման բան չի ասել և չեր կարող ասել, այլ ուղղակի ասել ե, թե մեզանում գյուղացիական ոեֆորմը կատարվեց գյուղացիների համար ավելի քիչ նպաստավոր պայմաններում, թե նա ավելի քիչ ոգուտ բերեց, քան Արևմուտքում: «Հարցը կզբվի ուղղակի»,—գրում եր Սկալդինը,—«յեթե մենք մեզ հարց տանք՝ ինչո՞ւ ազատագրման բարերար հետևանքները մեղանում

* Մոքուր տեղ. Խմբ.:

ևս այնպիսի արագությամբ և պրոգրեսիվ տնտես-
մով չեն զբաղւում, ինչպէս զբաղւում էին, որի-
նակ, Պրուսիայում և Սաքսոնիայում ներկա դարի
առաջին քառորդում» (221): «Պրուսիայում, ինչ-
պէս և ամբողջ Գերմանիայում, հետզհետեւ ելին վոչ
թե գյուղացիների հողաբաժինները, վորոնք որեն-
քի կողմից վաղուց արդեն ճանաչված ելին նրանց
սեփականութիւնը, այլ գյուղացիական հարկադիր
պարտոյթները կալվածատերերի հանդեպ» (272):

Սկալդինի գնահատության մեջ ռեֆորմի տնտեսական կողմից անցնենք իրավականին: Սկալ-
դինը համերաշխիքի, պասպորտային սխտեմի և
գյուղացիութեան մեջ «ընդհանուրի» (և մեղա-
նական հասարակութեան)՝ նրա անդամների վրա
ունեցած նահապետական իշխանութեան կատարի
թշնամին է: III ուրվագծում (1867) նա պնդում
է, թե պետք է վերացնել համերաշխիքը, շնչա-
հարկը և պասպորտային սխտեմը, թե անհրա-
ժեշտ է հավասարեցնել ըստացվածքային տուր-
քը, պասպորտները փոխարինել ձրի ու անժամ-
կետ վկայականներով: «Հայրենիքի ներսում պա-
սպորտների վրա հարկ գոյութիւն չունի ուրիշ
վոչ մի քաղաքակրթված պետութեան մեջ» (109):
Հայտնի յէ, վոր այդ հարկը վերացվեց միայն
1897 թվականին: IV ուրվագծի վերնագրում
կարդում ենք, «գյուղական հասարակութիւնները

և քաղաքային խորհուրդների կամայականութե-
նը պասպորտներ ուղարկելիս և բացակայող
վճարողներից հարկեր գանձելիս»... «Համերաշ-
խիքը մի ծանր լուծ է, վոր պետք է քաշեն ճշ-
տապահ ու տնարար տնտեսատերերը թափառող-
ների ու ծուլների համար» (126): Գյուղացիու-
թեան արդեն այն ժամանակ նկատվող քայքա-
յումը Սկալդինը ցանկանում է բացատրել բարձ-
րացողների և իջնողների անձնական հատկու-
թիւններով:—Հեղինակը մանրամասն նկարա-
զրում է այն դժվարութիւնները, վորոնցով Ս-
Պետերբուրգում ապրող գյուղացիներն անցագրեր
են ստանում և տարկետում (հետաձգում), և ժըխ-
տում նրանց առարկութիւնը, ովքեր կասեն՝
«փառք ասածու, վոր հողագուրկ գյուղացիների
այդ ամբողջ մասսան քաղաքների վրա չի գրված,
իրենով չի ավելացրել քաղաքների՝ անշարժ սե-
փականութիւն չունեցող բնակիչների քանակը»
(130)... «Բարբարոսական համերաշխիք»... (131)...
«Հարց է առաջ դալիս՝ կարելի՞ յէ արդյոք քա-
ղաքացիորեն ազատ անվանել այն մարդկանց,
վորոնք նման դրութեան մեջ են գրված: Այդ
արդյոք միևնույն glebae adscripti * չեն» (132):

* Հին Հռոմում հողաբաժիններին ամբողջված
գյուղացիներ, վորոնք չէին կարող թողնել այդ հողե-
րը, ինչքան ել դրանք փաստեր լինէին: Խմբ.

Գյուղացիական ռեֆորմն են մեղադրում: «Բայց գյուղացիական ռեֆորմը մի՞թե մեղք ունի նրա համար, վոր որենսդրությունը, գյուղացուն ազատելով կալվածատիրոջն ամրագրված լինելուց, վոչինչ չհնարեց նրան հասարակությանը և ամրագրավայրին կպած լինելուց փրկելու համար... Վերտեղ են քաղաքացիական ազատության նշանները, յերբ գյուղացին չի կարող կարգադրել վոչ իր վորևե տեղում գտնվելը և վոչ իր զբաղմունքների տեսակը» (132): Սկալդինը մեր գյուղացուն վերին աստիճանի ճիշտ և դիպուկ անվանում է «նստակյաց պրոլետար» (231)*: VIII ուրվագծի (1868) վերնագրում կարդում ենք. «գյուղացիներին իրենց հասարակություններին և հողաբաժիններին ամրացնելը խանգարում է նրանց կեն-

** Սկալդինը շատ մանրամասն ցույց է տվել այդ վորոշման (պրոլետար) վոչ միայն սուղին, այլև յերկրորդ մասի ճշտությունը: Նա իր ուրվագծերում շատ տեղ է հատկացրել գյուղացիների կախյալ դրության ու նրանց չքավորության նկարագրին, բատրակների ծանր դրության նկարագրին, «1868 թ. սովի նկարագրին» (V ուրվագծի վերնագրերը) և գյուղացու ծառայադրման ու ստորացման ամեն ձևի նկարագրին: 60-ական թվականներին ել, ինչպես և 90-ականներին, մարդիկ կային, վորոնք լուծության ելին տալիս և ժրխում սովը: Սկալդինը յեռանդագին ծառանում է դրանց դեմ: Հասկանալի չե, ավելորդ կլինե՞ր մանրամասն քաղվածքներ բերել այդ հարցի վերաբերյալ:

ցաղի բարելավմանը... Տարավայր զբաղմունքների զարգացման խոչընդոտ»: «Գյուղացիների ազատությունից և պրոդրեսիվորեն աճող հարկերով ընկճված լինելուց հետո գյուղացիական աշխատանքի և հետևաբար, գյուղացու բարեկեցության զարգացումը կասեցնող պատճառներից մեկը նրանց իրենց հասարակություններին ու հողաբաժիններին ամրացնելն է: Աշխատավոր ձեռքերը մի տեղի կապել և հողային համայնքը շղթայել անքակտելի կապերով—այդ արդեն ինքնին չափազանց աննպաստ պայման է աշխատանքի անձնական նախաձեռնության և հողային մանր սեփականության զարգացման համար» (284): «Գյուղացիները՝ ամրակալված իրենց հողաբաժիններին և հասարակություններին, հնարավորությունից զուրկ՝ իրենց աշխատանքն այնտեղ գործադրելու, վորտեղ այն ավելի արտադրողական է և իրենց համար ավելի ձեռնտու, ասես բարացել են կենցաղի այն կծկված, հոտանման, անարտադրողական ձևի մեջ, վորով յեղել են ճորտատիրական իրավունքի ձեռքից» (285): Հեղինակը, հետևաբար, գյուղացիական կենցաղի այդ հարցերին նայում է զուտ բուրժուական տեսակետից, բայց, չնայած դրան (ավելի ճիշտ՝ դրա շնորհիվ), նա չափազանց ճիշտ է գնահատում գյուղացիներին ամրացնելու փաստը ամբողջ

հասարակական զարգացման և գյուղացիների իրենց համար: Այդ փաստն առանձնապես ուժով (կապեղացիները մենք) արտահայտվում է գյուղացիության ամենաստորին խմբերի, գյուղական պրոլետարիատի վրա: Շատ դեպքեր և ասում Սկալդինը. «գերագանց ե ուրենքի հողացողությունն այն մասին, վոր գյուղացիները հողագուրկ չմնան. բայց պետք չե մոռանալ, վոր գյուղացիներն իրենք անհամեմատ ավելի ուժեղ են հողում նույն բանի մասին, քան ինչ ուրենադիր ասես» (286): «Բայցի գյուղացիներին իրենց հողաբաժիններին և հասարակություններին ամբարցնելը, նույնիսկ աշխատանքի համար ժամանակավոր բացակայումները նրանց համար կապված են բազմաթիվ նեղությունների և ծախսերի հետ, շնորհիվ համեմատաբար և անցադրային սխտեմի» (298): «Բազմաթիվ գյուղացիների համար, իմ կարծիքով, յեղը կբացվեր ներկայիս դժվարին կացությունից, յեթե... գյուղացիների համար հողից հրաժարվելը գյուղացնելու միջոցներ՝ ձեռք առնվելին» (294): Այստեղ Սկալդինը հայտնում է մի ցանկություն, վորը խիստ հակասում է նարոդնիկական նախագծերին, վորոնք շարունակ դրա հակառակին են հանդուժում՝ ամբարցվի համայնքը, անոտարելի լինեն հողաբաժինները և այլն: Այն ժամանակվանից դեսը բազմաթիվ փաստեր ապացուցել են, վոր

Սկալդինը լիովին իրավացի չեր. գյուղացիներին հողին ամբարցնելու և գյուղացիական համայնքի դասային սահմանափակվածության պաշտպանությունը միմիայն վատթարացնում է գյուղական պրոլետարիատի դրությունը և կասեցնում է յերկրի տնտեսական զարգացումը, բնավ չի վիճակի չլինելով «նստակյաց պրոլետարին» պաշտպանելու ծառայագրման ու կախյալության ավելի վատ տեսակներից, աշխատավարձի և կենսական մակարդակի ամենացած անկումից:

Ընթերցողը վերոհիշյալ քաղվածքներից արդեն կարող եք նկատել, վոր Սկալդինը համայնքի թըշնամի չե: Նա ծառանում է համայնքի և վերաբաժանքների դեմ՝ անհատական սեփականության, նախաձեռնության տեսակետից և այլն (եջ 142 և հետ:): Համայնքի պաշտպաններին Սկալդինն առարկում է, թե «սովորույթի դարավոր իրավունքն» ապրել է իր դարը. «Բոլոր յերկիրներում, քանի գյուղական բնակիչները մոտենում եյին քաղաքակրթված միջավայրին, նրանց սովորույթի իրավունքը կորցնում եր իր նախակենցաղ մաքրությունը, յենթարկվում եր փչանալու և աղավաղումների: Մեզնում նույն յերևույթն է նկատվում: Ընդհանուրի իշխանությունը քիչ-քիչ փոխվում է աշխարհակերներին ու գյուղական գրագիրներին իշխանության և փոխանակ գյուղացու անձնավորությունը

պաշտպանելու, նրա վզին ծանր լուծ ե դառնում» (143)— շատ ճիշտ մի գիտողություն, փորն այս 30 տարիներ ընթացքում հաստատվել ե անթիվ-անհամար փաստերով: Սկալզինի կարծիքով, պատմությունն անգարձ դատապարտել ե «նահապետական ընտանիքը, հողի համայնատիրությունը, սովորութի իրավունքը»: «Նրանք, ովքեր կցանկանային մեզ համար առմիշտ պահպանել ապրած դրերի այդ հարգարժան հիշատակները, դրանով իսկ ապացուցում են, վոր իրենք ավելի ընդունակ են գաղափարով տարվելու, քան իրականությունը թափանցելու և պատմության անսանձահարելի ընթացքը հասկանալու» (162), և Սկալզինը այդ փաստորեն ճիշտ՝ նկատումին ավելացնում ե—մանչևստրյան տաք ֆիլիպիկներ: «Հողի համայնատիրությունը»,—ասում ե նա մի ուրիշ տեղ,—«յուրաքանչյուր գյուղացու ստրկային կախման մեջ ե դնում ամբողջ հասարակությունից» (222): Այսպես, անպայման թշնամությունը դեպի համայնքը զուտ բուրժուական տեսակետից՝ Սկալզինի մոտ միտնում ե գյուղացիների շահերի զուսպ պաշտպանության: Սկալզինը համայնքի նկատմամբ տածած թշնամությանը բնավ չի միացնում համայնքի բռնի վոչնչացման և բռնորեն մի ուրիշ նման հողատիրության սխառմ մոցրնելու այն հիմար նախագծերը, վոր սովորաբար

հնարում են համայնքի ժամանակակից հակառակորդները, փորնք կողմնակից են գյուղացիական կյանքին կոպտաբար միջամտելուն և համայնքին դեմ են արտահայտվում բնավ վոչ գյուղացիների շահերի տեսակետից: Սկալզինն, ընդհակառակը, ջերմադին բողոքում ե իրեն «հողի համայնական ոգտագործման բռնի վոչնչացման» կողմնակիցների շարքը դասելու դեմ (144): «Փետրվարի 19-ի կանոնադրությունը»,—ասում ե նա,—«շատ իմաստուն կերպով գյուղացիներին իրենց ե թողել... անցնել... համայնատիրությունից ընտանետիրությանը: Իրոք, գյուղացիներից իրենցից զատ վոչ վոք չի կարող հիմնավորապես լուծել այդպիսի անցման ժամանակի հարցը»: Հետևաբար, Սկալզինը համայնքի հակառակորդ ե միայն այն իմաստով, վոր դժվարացնում ե անտեսական զարգացումը, հասարակությունից գյուղացիների դուրս գալը, հողից հրաժարվելը, այսինքն այն իմաստով, ինչով այժմ համայնքին թշնամի յեն «ուսական աշակերտները»: այդ թշնամությունն ընդհանուր վոչ մի բան չունի կալվածատերերի շահախնդիր շահերի պաշտպանության հետ, ճորտատիրական իրավունքների մնացորդների և վոգու պաշտպանության հետ, գյուղացիների կյանքին միջամտելու պաշտպանության հետ: Շատ կարևոր ե այդ տարբերությունը նկատի ունենալ, վորով-

հետև ժամանակակից նաբոլեոնիկները, վորոնք սովոր են համայնքի թշնամիներ տեսնել միմիայն «Московские ведомости»-ի բանակում և այլն, մեծ հաճույքով ձեռնում են, թե չեն հասկանում դեպի համայնքը ուրիշ թշնամություն:

Գյուղացիների թշվառ դրության պատճառների մասին Սկալդինի ընդհանուր տեսակետը հանգում է այն բանին, թե այդ պատճառները ճորտատիրական իրավունքի մնացորդների մեջ են: Նկարագրելով 1868 թվականի սովը, Սկալդինը նկատում է, վոր ճորտատերերը չարախնդությամբ նշում եյին այդ սովը, նրա պատճառը տեսնելով գյուղացիների սանձարձակության մեջ, կալվածատերերի ինսամակալությունը վերացնելու մեջ: Սկալդինը յեռանդադին ծառանում է այդ հայացքների դեմ: «Գյուղացիների աղքատացման պատճառները, —ասում է նա, —նորսախրական իրավունքից են ժառանգություն մնացել (212), և վոչ թե նրա վերացման արդյունքն են» այդ այն ընդհանուր պատճառներն են, վորոնք մեր գյուղացիների մեծամասնությունը պահում են պրոլետարիատին մոտիկ մի աստիճանի վրա», և Սկալդինը կրկնում է վերը բերված կարծիքները ռեֆորմի մասին: Անմիտ բան է ընտանեկան բաժանքների վրա հարձակվելը: «Յեթե բաժանքները գյուղացիներին յուլթական շահերին ժամանակավոր փոստ հասցնում

են ել, դրա փոխարեն փրկում են նրանց անհատական աղատությունը և գյուղացիական ընտանիքի բարոյական արժանիքը, այսինքն մարդը այն բարձրագույն բարիքները, առանց վորոնց անհնարին են քաղաքացիականության վորեւ հաջողությունները» (217), և Սկալդինն իրավացիորեն նշում է բաժանքների դեմ արշավելու իսկական պատճառները: «Հաստ կալվածատերեր շատ են չափազանցում բաժանքներից առաջացող փոստը, և դրանց, ինչպես և հարբեցողության վրա յեն գցում գյուղացիական չքավորության այս կամ այն հետևանքները, վորոնց ճանաչումը կալվածատերերի համար այնպես անցանկալի յե» (218): Նրանց, ովքեր ասում են, թե այժմ գյուղացիական չքավորության մասին շատ են գրում, այսինչ առաջ չեյին գրում, նշանակում է՝ գյուղացիների դրությունը վատթարացել է, — Սկալդինը պատասխանում է. «Վորպեսզի գյուղացիների ներկա դրությունը նախկինի հետ համեմատելու միջոցով կարելի լինի դատել կալվածատերերի իշխանության տակից աղատվելու արդյունքների մասին, դրա համար պեաք եր, դեռևս ճորտատիրական իրավունքի տիրապետման որով, գյուղացիական հողաբաժիններն այնպես շուրջբոլորը կտրտել, ինչպես հիմա յեն նրանք կտրտված, գյուղացիներին այն բոլոր պարտություններով

հարկել, վորոնք ազատագրումից հետո յեն յերեւ-
ման յեկել, և հետո նայել, թե ինչպես կտանեյին
ճորտ գյուղացիներն աշխարհի դրութիւնը» (219):
Այդ՝ Սկալդինի հայացքները վերին աստիճանի
բնորոշ և կարևոր գիծն է, վոր նա գյուղացիների
դրութեան վատթարացման բոլոր պատճառները
հանգեցնում է ճորտատիրական իրավունքի մնա-
ցորդներին, վորը ժառանգութիւն է թողել աշխա-
տավճարումներ, բահրաններ, հողերի կտրուկներ,
անհատական իրավագրութիւն և գյուղացի-
ների նստակեցութիւն: Այն, վոր հենց նոր հա-
սարակական-տնտեսական հարաբերութիւնների
կարգում, հենց հետ-ռեֆորմյան տնտեսութեան մեջ
կարող են լինել գյուղացիութեան աղքատացման
պատճառները,—այդ վոչ միայն չի տեսնում Սկալ-
դինը, այլ և նման մի միտք բացարձակորեն թույլ
չի տալիս, խորապես հավատալով, վոր ճորտա-
տիրական իրավունքի այդ բոլոր մնացորդների
լիակատար վերացումով կգա ընդհանուր բարորու-
թիւնը: Նրա տեսակետը բացասական է հենց, վե-
րացրեք գյուղացիութեան ազատ զարգացման
խոչընդոտները, վերացրեք ճորտատիրական իրա-
ւունքից ժառանգված կապանքները,—և աշ-
խարհներից այս լավագույնի մեջ ամեն ինչ դեպի
լավագույնը կերթա: «Պետական իշխանութեան
կողմից»,—ասում է Սկալդինը,—«այստեղ (այս-

ինքն գյուղացիութեան նկատմամբ) կարող է
միմիայն մեկ ուղի լինել՝ հետզհետե և անընդհատ
վերացնել այն պատճառները, վորոնք մեր գյու-
ղացուն հասցրել են ներկայիս նրա բթմացման
ու աղքատացմանը և նրան հնարավորութիւն չեն
տալիս բարձրանալու և վոտի կանգնելու» (224,
ընդգծումն իմն է): Այդ տեսակետից չափազանց
բնորոշ է Սկալդինի պատասխանը նրանց, ովքեր
պաշտպանում են «համայնքը» (այսինքն գյուղացի-
ներին հասարակութիւններին ու հողաբաժին-
ներին ամբացնելը), նշելով, վոր այլապես «կազմ-
վում է գյուղական պրոլետարիատը»: «Այդ ա-
ռարկութիւնը»,—ասում է Սկալդինը,—«ինքնին
ընկնում է, յերբ հիշենք, թե մեզնում հողի ինչ
անծայրածիր տարածութիւններ դատարկ ընկած
են, իրենց համար աշխատավոր ձեռքեր չգտնելով:
Յեթե մեզնում որեւէ չկաշկանդի աշխատավոր
ուժերի բնական բաշխումը, ապա Թուսաստանում
պրոլետարներ կարող են լինել իսկապես միմի-
այն այն մարդիկ, վորոնք արհեստով աղքատ են,
կամ անուղղելի արատավորներն ու հարբեցող-
ները» (144)—XVIII դարի տնտեսագետների և
«լուսավորիչների» տիպիկ մի տեսակետ, վորոնք
հավատում էին, թե ճորտատիրական իրավուն-
քի և նրա բոլոր մնացորդների վերացումը աշխար-
հում ընդհանրական բարորութեան թագավորն է:

թյուն և ստեղծում:—Նարոդնիկը, հավանական
է, բարձրից կնայեր Սկալզինի վրա և կասեր,
թե սա պարզապես բուրժուա յե—Այո, իհարկե
Սկալզինը բուրժուա յե, բայց նա պրոգրեսիվ բուր-
ժուական իդեոլոգիայի ներկայացուցիչն է, վորի
տեղը նարոդնիկի համար յերևան է գալիս մանր-
բուրժուականը, վոր մի ամբողջ շարք կետերով
ունեցիլուն է: Իսկ գյուղացիների այն պրակտիկ
և ունալ շահերը, վորոնք համընկնում եյին և հա-
մընկնում են ամբողջ հասարակական զարգացման
պահանջների հետ, այդ բուրժուան նարոդնիկից
եւ լավ եր կարողանում պաշտպանել*:

Սկալզինի հայացքների բնութագիրն ավար-
տելու համար ավելացնենք, վոր նա դասասյու-
թյան հակառակորդն է, բոլոր դասերի համար
դաստիարակի միասնության պաշտպանն է, «թեո-

* Յեւ ընդհակառակը, այն բոլոր պրոգրեսիվ պրակ-
տիկ միջոցառումները, վոր մենք հանդիպում ենք նա-
րոդնիկների մոտ, իրենց բովանդակութամբ լիովին
բուրժուական են, այսինքն գնում են հենց կապիտա-
լիստական, և վոչ մի այլ վորեւս զարգացման ոգտին:
Միայն մանր բուրժուաներն են, վոր կարող եյին թեո-
րիա հնարել, թե իբր գյուղացիական հողատիրության
ընդլայնումը, տուրքերի պակասեցումը, դադթի նվա-
զումը, վարկը, տեխնիկայի վերելքը, վաճառահանման
կարգավորումը և այլ միջոցառումներն ինչ-վոր «ժողո-
վրդական արտադրության» են ծառայում:

րիայով» համակրում է անդասային վոլոստին,
ժողովրդական, մանավանդ ընդհանուր լուսավորու-
թյան յեռանդուն կողմակիցն է, ինքնավարու-
թյան և զեմստվային հաստատությունների կողմ-
նակիցն է, հողային լայն, մանավանդ մանր վարկի
կողմակիցն է, վորովհետեւ հողի գնման ուժեղ
պահանջ կա գյուղացիների կողմից: «Մանչես-
տըրցին» այստեղ եւ յերևում: Սկալզինն, որինակ,
ասում է, թե զեմստվային և քաղաքային բան-
կերը «բանկերի նահապետական կամ նախակեն-
ցաղ ձևն» են, վորը տեղը զիջելու յե «բոլոր
առավելություններն» ունեցող մասնավոր բան-
կերին (80): Հողի արժողությունն ավելացնելը
«կարող է գլուխ գալ մեր պրովինցիաներում
արդյունաբերական և առևտրական գործունեյու-
թյունը կենդանացնելով» (71) և այլն:

Տանք հանրագումարները: Ըստ հայացքների
բնույթի Սկալզինին կարելի յե անվանել բուրժուա-
լուսավորիչ: Նրա հայացքները չափազանց հիշեց-
նում են XVIII դարի տնտեսագետների հայացք-
ները (հասկանալի յե, նրանց համապատասխան
ընկումով ուսական պայմանների պրիզմայի
մեջ), և նա բավականաչափ փայլուն է արտա-
հայտում 60-ական թվականների «ժառանգու-
թյան» ընդհանուր «լուսավորական» բնույթը:
Ինչպես և արևմտա-յեվրոպական լուսավորիչները,

ինչպես և 60-ական թվականների գրականական ներկայացուցիչների մեծամասնությունը, Սկալդինը ջերմագին թշնամությամբ և համակված դեպի ճորտատիրական իրավունքը և նրա բոլոր շառավիղները տնտեսական, սոցիալական և իրավական բնագավառում: Այդ՝ «լուսավորչի» առաջին բնորոշ գիծն է: Յերկրորդ բնորոշ գիծը, վոր ուսական բոլոր լուսավորիչների համար ընդհանուր է, — լուսավորություն, ինքնավարություն, ազատություն, կյանքի յեվրոպական ձևի և առհասարակ Ռուսաստանի բազմակողմանի յեվրոպականացման յեռանդագին պաշտպանությունն է: Վերջապես, «լուսավորչի» յերրորդ բնորոշ գիծը ժողովրդական մասսաների, գլխավորապես գյուղացիների (վորոնք դեռևս լիովին ազատագրված չէին կամ նոր միայն ազատագրվում էին լուսավորիչների դարաշրջանում) շահերի պաշտպանությունն է, անկեղծ հավատը, թե ճորտատիրական իրավունքի և նրա մնացորդների վերացումն իր հետ ընդհանուր բարեկեցություն կբերի, և դրան ոժանդակելու անկեղծ ցանկությունը: Հենց այս յերեք գիծն էլ այն բանի եյությունն են, ինչը մեզնում անվանում են «60-ական թվականների ժառանգություն», և կարևոր է ընդգծել, վոր այդ ժառանգության մեջ նախորդիկական վոչինչ չկա: Ռուսաստանում քիչ

գրողներ չկան, վորոնք իրենց հայացքներով մտաենում են հիշված գծերին և վորոնք նարողնիկություն հետ յերեք վորեք ընդհանուր բան չեն ունեցել: Յերբ գրողի աշխարհայացքի մեջ առկա յեն հիշված գծերը, նրան միշտ և ամենքը համարում են «60-ական թվականների ավանդությունները պահպանած», բոլորովին անկախ այն բանից, թե նա ինչպես և վերաբերվում դեպի նարողնիկությունը: Վեչ վորքի մաքով, իհարկե, չի անցնի, վոր ասի, թե, որինակ, պ. Մ. Ստասյուլևիչը, վորի հորեյանը վերջերս տոնվել է, «հրամարվել է ժառանգությունից»՝ այն հիման վրա, վոր նա նարողնիկության հակառակորդն էր կամ անտարբեր էր վերաբերվում նարողնիկության առաջադրած հարցերին: Մենք Սկալդինին* որի-

* Մեզ, թերևս, առարկեն, թե Սկալդինը դեպի համայնքն իր թշնամությամբ և իր տոնով տիպիկ չէ 60-ական թվականների համար: Բայց այստեղ բանը միայն համայնքը չէ: Բանը բոլոր լուսավորիչներին ընդհանուր հայացքներն են, վորոնց Սկալդինն էլ և հարում: Ինչ նրա տոնին է վերաբերում, ապա նա իսկապես, թերևս, տիպիկ չէ ըստ իր հանդիսատեյության, չափավորություն, հետզհետեականություն և այլն: Ենդեկտն իսկ չի Սկալդինին liberalkonservativ (լիբերալ պահպանողական — եմբ.) անվանել: Սակայն ժառանգության՝ ավելի տիպիկ տոն ունեցող ներկայացուցիչ վերցնելը կլիներ, առաջին՝ անհար-

հակ վերցրինք նրա համար, վոր, անսարակու-
սելիորեն «ժառանգության ներկայացուցիչը լի-
նելով, նա միաժամանակ նաև հնության այն
հաստատությունների անպայման թշնամին է,
վորոնք նարողնիկությունն իր պաշտպանության
տակ եր առել:

Մենք վերն ասացինք, թե Սկալդինը բուր-
ժուա յե: Այդ բնութագրման ապացույցներ
բավականաչափ բերված են վերը բայց անհրա-
ժեշտ է վերապահություն անել, վոր մեզնում
հաճախ չափից դուրս սխալ, նեղ, հակապա-
մականորեն են հասկանում այդ խոսքը, հետը
կապելով (առանց պատմական դարաշրջանների
տարբերության) փոքրամասնության շահերի շա-
հախնդրական պաշտպանությունը: Չի կարելի

մար դանազան պատճառներով, յերկրորդ՝ կարող եր
թյուրիմացություն ծնել ժամանակակից նարողնիկու-
թյան հետ դուգահեռ անցկացնելիս: Ըստ մեր խնդրի
բուն բնույթի, տոնը (իբրև առածին հակադրություն)
յիտաժեսուրյուն չի տալիս, և Սկալդինի վոչ-տիպիկ տոնը
առաջել ևս արտադրատում է նրա «յերաժառությունը»,
այսինքն նրա հայացքների բովանդակությունը: Իսկ
մեզ հետաքրքրողն էլ հենց այդ բովանդակությունն
է: Մենք ել միմիայն հայացքների բովանդակությամբ
(բնավ վոչ գրողների տոնով) ենք մտադիր դուգահեռ
անցկացնել ժառանգության ներկայացուցիչների և
ժամանակակից դարաշրջանի նարողնիկների միջև:

մոռանալ, վոր այն ժամանակ, յերբ գրում էյին
XVIII դարի լուսավորիչները (վորոնց բուրժու-
ադիայի առաջնորդներ շարքն է դասում ընդհանու-
րից ճանաչված կարծիքը), յերբ գրում էյին մեր
լուսավորիչները 40-ական թվականներից մինչև
60-ական թվականները, հասարակական բոլոր հար-
ցերը հանգում էյին ճորտատիրական իրավունքի
և նրա մնացորդների դեմ մղած պայքարին: Հա-
սարակական-տնտեսական նոր հարաբերություն-
ները և նրանց հակասություններն այն ժամա-
նակ սաղմային վիճակում էյին: Ուստի և այն
ժամանակ բուրժուադիայի իդեոլոգիների մեջ վոչ
մի շահախնդրություն չեր գրսևորվում: Ընդհա-
կառակը, թե Արևմուտքում և թե Ռուսաստա-
նում նրանք լիովին անկեղծորեն հավատում էյին
ընդհանուր բարորության և անկեղծորեն ցան-
կանում էյին այն, անկեղծորեն չէյին տեսնում
(մասամբ դեռ չէյին կարող տեսնել) հակասու-
թյուններ այն կարգի մեջ, վոր ճորտատիրակա-
նից եր աճում: Սկալդինն իր գրքի մի տեղում
իզուր չի մեջբերում անում Ադամ Սմիթից. մենք
տեսանք, վոր թե նրա հայացքները և թե նրա
պատճառաբանության բնույթը շատ բանում կրկ-
նում են առաջավոր բուրժուադիայի այդ մեծ
իդեոլոգի թեղիմները:

Յեվ ահա, յեթե մենք, մի կողմից, համա-

դրենք Սկալդինի պրակտիկ ցանկացումները ժամանակակից նարոդնիկների հայացքներին հետ, իսկ մյուս կողմից «սուսական աշակերտներին» վերաբերմունքի հետ դեպի այդ ցանկացումները, ապակոեսենք, վոր «աշակերտները» միշտ կողմնակից կլինեն Սկալդինի ցանկացումները պաշտպանելուն, վորովհետև այդ ցանկացումներն արտահայտում են հասարակական պրոգրեսիվ դասակարգերի շահերը, տվյալ, այսինքն կապիտալիստական, ուղիով հասարակական ամբողջ զարգացման կենսական շահերը: Իսկ այն, ինչ Սկալդինի այդ պրակտիկ ցանկացումների մեջ, կամ նրա հարցադրումների մեջ, փոփոխեցին նարոդնիկները,—միևուրեք և ժխտվում են «աշակերտին» կողմից: Աշակերտները «վրա յեն ընկնում» վոյ թե «ժառանգությանը» (այդ անհեթեթ սուտ է), այլ նարոդնիկների կողմից ժառանգությանն արած ումանտիկ ու մանր-բուրժուական հավելումներին: Այդ հավելումներին ել կանցնենք մենք այժմ:

II

«ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ» ՆԱՐՈԴՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԱՄ ՀԱՎԵԼՈՒՄԸ

Սկալդինից անցնենք Ննգելզարդտին: Նրա «Նամակներ գյուղից»-ը նույնպես գյուղի հրա-

պարակախոսական ուրվագծեր են, այնպես վոր նրա գրքի թե բովանդակությունը և թե նույնիսկ ձևը շատ նման են Սկալդինի գրքին: Ննգելզարդտն ավելի տաղանդավոր է Սկալդինից, գյուղից գրված նրա նամակներն անհամեմատ ավելի կենդանի, պատկերավոր են, նա չունի «Սուլ անկյունում և մայրաքաղաքում»-ի լուրջ հեղինակի յերկար դատողությունները, բայց դրա փոխարեն նա ավելի շատ դիպուկ բնութագրեր և այլ պատկերներ ունի: Զարմանալի չէ, վոր Ննգելզարդտի գիրքն ընթերցող հասարակության այնպիսի հաստատուն համակրանքն է վայելում և դեռ մտաերջա վերահրատարակից նորից, այնինչ Սկալդինի գիրքը գրեթե բոլորովին մոռացված է, թեպետև Ննգելզարդտի նամակները «Отечеств. записки»-ում սկսեցին տպագրվել Սկալդինի գրքի լույս տեսնելուց հետո ընդամենը յերկու տարի անց: Ուստի և վոյ մի հարկ չկա, վոր մենք ընթերցողին ծանոթացնենք Ննգելզարդտի գրքի բովանդակությանը, այլ մենք կսահմանափակվենք միայն նրա հայացքների յերկու կողմի կարճառոտ բնութագրով, նախ՝ ընդհանրապես «ժառանգությանը» հատուկ և մասնավորապես Ննգելզարդտին և Սկալդինին ընդհանուր հայացքների, յերկրորդ՝ սպեցիֆիկ նարոդնիկական հայացքների, Ննգելզարդտն արդեն նա-

րողմիկ և, բայց նրա հայացքներն մեջ բոլոր լուսավորիչներին ընդհանուր այնքան շատ գծեր կան, այնքան շատ բան նրանից, ինչ ժամանակակից նարոդնիկները գեն են շարտել կամ փոփոխել,—վոր դժվարանում ես, թե փորտեղ նրան դասեմ՝ արդյոք «ժառանգության» ներկայացուցիչների շարքը, առանց նարոդնիկական գունավորման, թե նարոդնիկներն:

Առաջինների հետ ենդելզարդարին մոտեցնում ես ամենից առաջ նրա հայացքների աչքի ընկնող զգաստությունը, իրականության պարզ ու շիտակ բնութագրումը, բոլոր բացասական հատկությունների, առհասարակ «հիմքերի» և մասնավորապես գյուղացիության անողորմ երկացումը,—այն իսկ «հիմքերի», վրոնց կեղծ իդեալացումը և գունավորումը նարոդնիկության անհրաժեշտ բաղադրիչ մասն է: Ենդելզարդարի նարոդնիկությունը, արտահայտված լինելով չափազանց թույլ ու յերկշուտ, այդ պատճառով ուղղակի և աղաղակիղ հակասության մեջ է գյուղի իրականության այն սլաակերի հետ, վոր նա այնպես տաղանդավոր կերպով նկարեց, և յեթե մի վորևե տեսես ապես կամ հրապարակախոս գյուղի մասին իր դատողությունների հիմք ընդունեք Ենդելզարդարի բերած

սլյալներն ու դիսոդուքյուններ*, ապա այդ նյութից նարոդնիկական հետևություններն անհնարին կլինեյին: Գյուղացու և նրա համայնքի իդեալացումը նարոդնիկության անհրաժեշտ բաղադրիչ մասերից մեկն է, և բոլոր յերանգներին նարոդնիկները, սկսած պ. Վ. Վ. -ից և վերջացրած պ.-ն Միխայլովսկիով, առատ աուրք են տվել «համայնքի» իդեալացման ու գունավորման այդ ձգտումին: Ենդելզարդարն այդպես գունավորելու հետքն անգամ չունի: Իբրև հակադրություն մեր գյուղացու համայնականության մասին շրջող ֆրագներին, այդ «համայնականությունը» քաղաքների անհատականությանը, կապիտալիստական տնտեսության մեջ յեղած մրցակցությանը տարածուն հակադրելուն, Ենդելզարդար մանր հողա-

* Թուլցիկ նկատենք՝ այդ կլինեք վոչ միայն չափազանց հետաքրքրական և ուսանելի, այլև տեսնադետ-հետազոտողի լիովին որինական մի յեղանակ: Յեթե գիտնականները վստահանում են անկետոների նյութին — շատ տեսնաստերերի պատասխաններին ու կարծիքներին, վոր մեծ մասամբ աչառու յեն, սակավ իրազեկ, ամբողջական հայացք չեն մշակել, չեն չափուձևել իրենց հայացքները,—ապա ինչու չվստահանանք այն դիտողություններին, վոր 11 տարի շարունակ հավաքել և դարմանալի դիտողականության, անպայման անկեղծության տեղ մի մարդ, վորը հիշանալի ուսումնասիրել և այն, ինչի մասին խոսում ես:

գործի ապշեցուցիչ ինդիվիդուալիզմը մերկաց-
նում է լիակատար անողորմությամբ: Նա մանրա-
մասնորեն ցույց է տալիս, վոր մեր «գյուղացի-
ները սեփականության վերաբերող հարցերում
ամենածայրահեղ սեփականատերերն են» (եջ 62,
մեջք. ըստ 1885 թ. հրատ.): վոր նրանք տանել
չեն կարողանում «ընդհանուր աշխատանքը», ա-
տելով այն՝ նեղ-անձնական և յեսամով զրդա-
պատճառներից. ընդհանուր աշխատանքի ժամա-
նակ յուրաքանչյուրը «վախենում է գերաշխա-
տելուց» (եջ 206): Գերաշխատելու այդ յերկյուղը
հասնում է ծայրաստիճան կոմիդիի (թերևս նույն-
իսկ տրագիկոմիդիի), յերբ հեղինակը պատմում
է, թե ինչպես միևնույն տանն ապրող և ընդ-
հանուր տնտեսությամբ ու ազգակցությամբ կապ-
ված կինարմատները յուրաքանչյուրն առանձին
է լվանում այն սեզանի իր մասը: վորի վրա
ճաշում են, կամ հերթով է կթում կովերը: կաթ
վերցնելով իր յերեխայի համար (վախենում են
կաթը թաղցնելուց) և յուրաքանչյուրն առան-
ձին իր յերեխայի համար քաշովի պատրաստելով
(եջ 323): Ննգելզարդուն այնպես մանրամասնո-
րեն է պարզում այդ գծերը, զրանք հաստատում
է որինակների այնպիսի մասսայով, վոր խոսք
անգամ չի կարող լինել այդ փաստերի պատահա-
կանության մասին: Յերկուսից մեկը, կամ Ննգել-

զարդարը բոլորովին անպետք և վատահույս լու-
ններշնչող մի դիտող է, կամ մեր մուժիկի համայնա-
կանության ու համայնական հակություններին
մասին յեղած ասեկոսները դատարկ սուտ են, վոր
սնսեսուքյան վրա յե փոխադրում հողատիրության
ձևից վերացված գծերը (ընդամին հողատիրության
այդ ձևից վերացված են նաև նրա բոլոր ֆիսկալ-
ադմինիստրատիվ կողմերը): Ննգելզարդարը ցույց
է տալիս, վոր մուժիկի տենդենցն իր տնտեսա-
կան գործունեյության մեջ՝ կուլակությունն է.
«կուլակության վորոշ չափ ունի յուրաքանչյուր
գյուղացի» (եջ 491), «կուլակային իդեալները
թագավորում են գյուղացիական միջավա. ըում»:
«Յես բազմիցս նշել եմ, վոր գյուղացիների մոտ
շատ զարգացած է ինդիվիդուալիզմը, յեսամուլու-
թյունը, շահագործելու ձգտումը»:
«Յուրաքան-
չյուրը պարծենում է գայլաձուկ լինելովը և ձրգ-
տում է ծածանին կուլ տալու»: Գյուղացիության
տենդենցը վոչ յերբեք դեպի «համայնական»
տնտեսաձևը վոչ յերբեք դեպի «ժողովրդական
արտադրությունը», այլ դեպի ամենասովորական,
կապիտալիստական բոլոր հասարակություններին
հատուկ, մանր-բուրժուական կարգն է—Ննգել-
զարդարը ցույց է տվել զերազանցորեն: Ունևոր
գյուղացու առևտրական ուղերացիաների մեջ
նետվելու (363), աշխատեցնելու պայմանով ցորեն

բաժանելու, չքավոր մուժիկի աշխատանքը դնելու (եջ 457, 402 և ուր)՝ ձգտումները, այսինքն, տնտեսագիտական լեզվով ասած, տնարար մուժիկներին՝ գյուղական բուրժուազիայի փոխարկվելը Ննգելզարգտը նկարագրեց ու ապացուցեց անդամը կերպով: «Յեթե գյուղացիները չանցնեն արտելային տնտեսություն, — ասում է Ննգելզարգտը, — և յուրաքանչյուր ծուխ առանձին տնտեսություն վարի, ապա հող շատ լինելու դեպքում ել հողագործ գյուղացիների միջև կլինեն թե հողագործիներ և թե բատրակներ: Ավելին կասեմ, յենթադրում եմ, վոր գյուղացիների ստացվածքների միջև տարբերությունն ավելի զգալի կլինի, քան այժմ: Չնայած համայնական հողատիրությունը, «հարուստների» կողքին կլինեն փաստորեն հողազրկված շատ բատրակներ, ինչ կամ իմ յերեխաներին ինչ, թե յես հողի իրավունք ունեմ, յերբ վոչ կապիտալ ունեմ, վոչ ել մշակման գործիքներ: Այդ նույնն է, թե կույրին հող տան — կեր» (եջ 370): «Արտելային տնտեսությունն» այստեղ մենակ կանգնած է մի տեսակ տխուր հեգնանքով, ինչպես բարի, տնմեղ ցանկություն, վորը վոչ միայն չի բղիտում գյուղացիության մասին յեղած տվյալներից, այլ նույնիսկ ուղղակի հերքվում ու բացառվում է այդ տվյալներով: Ննգելզարգտին առանց վորևէ գունավորման

ժառանգության ներկայացուցիչներին հետ մոտեցնող մի ուրիշ գիծն ել նրա հավատն է, թե գյուղացիության թշվառ դրությունը զլխավոր ու հիմնական պատճառը ճորտատիրական իրավունքների մնացորդների և նրան հատուկ կանոնակարգի մեջ է: Վերացրեք այդ մնացորդները և այդ կանոնակարգը — և բանը գլուխ կգա: Ննգելզարգտի անսլայման բացասական վերաբերմունքը դեպի կանոնակարգը, նրա կծու ծաղրը կանոնակարգի միջոցով մուժիկին վերից բարերարելու ամեն մի փորձի հանդեպ — ամենասուր հակասությունն մեջ են «դեկավարող դասակարգերի բանականությունն ու խղճի, գիտությունն ու հայրենասիրությունն» նկատմամբ նարոդնիկական ակնկալությունների հետ (պ-ն Յուժակովի խոսքերը «Р. 6-ВО»-յի մեջ, 1896, №12; եջ 106), «արտագրության կազմակերպման» վերաբերյալ նարոդնիկական պրոժեկտորության հետ և այլն: Հիշեցնենք, թե Ննգելզարգտն ինչպես ծաղրաբար եր հարձակվում այն կանոնի վրա, թե ջրաղացում չի կարելի ողի ծախել, կանոն, վորը նկատի ունի մուժիկի «ոգուտը»: ինչ զայրույթով է նա խոսում միջանի դեմսովների 1880 թ. պարտադիր վորոշման մասին հաճառը ոգոստոսի 15-ից շուտ չցանկելու վերաբերյալ, այդ նույնպես շինականի ոգուտի նկատառումներից առաջացած՝ կարինետային «գիտնականների» կո-

պէիտ միջնամտութեան մասին «միլիոնավոր հողա-
դորժ տնտեսներին» տնտեսութեան (424): Նշելով
այնպիսի կանոններ ու կարգադրութիւններ, ինչ-
պէս՝ փշատերէ տնտառում ծխելը, գարնանը
գայլաձուկ խփելը, «մայիսի» համար կեչի կտրե-
լը, բներ քանդելն արգելելը և այլն, Շնգելգարդ-
տը հեգնորեն նկատում եւ... «մոլոխիկի մասին
հողալը մշտական ինտելիգենտ մարդկանց զլխա-
վոր վիշտն ե յեղել: Ո՞վ ե իր համար ապրում: Սոսնքը
մոլոխիկի համար են ապրում»: Մոլոխիկը
հիմար ե, ինքն իրեն չի կարողանում սարքվել:
Յեթե նրա մասին վոչ վոք չհոգա, նա բոլոր տն-
տեսները կվառի, բոլոր թռչուններին կկոտորի,
ամբողջ ձուկը կվորսա, հողը կփչացնի, ինքն ել
սալամաթ կմեռնի» (398): Առաջեք, ընթերցող,
կարող եր արդյոք այդ գրողը համակրել թեկուզ
նարոզնիկների սիրած՝ հողաբաժինների անոտա-
րելիութեան որենքին: Կարող եր արդյոք նա
«Рус. богатство»-յի սյուներից մեկի վերը
քաղված ֆրազին նմանող վորեւ բան ասել: Կա-
րող եր արդյոք նա նույն ժուրնալի մի ուրիշ
սյան՝ պ. Ն. Կարիշեվի տեսակեան ունենալ, վորը
մեր նահանգական գեմատիոներին (90-ական թվա-
կաններին) հանդիմանութիւն ե կարդում, վոր
նրանք «տեղ չեն գտնում» «հողագործական աշ-

խատանք կազմակերպելու վրա սխտեմատիկ խո-
շոր, լուրջ ծախսերի համար»*:

Նշենք ելի մի դիժ, վորն Շնգելգարդտին մո-
տեցնում ե Սկալդինի հետ, այդ՝ Շնգելգարդտի
անգիտակից վերաբերմունքն ե դեպի գուլտ բուր-
ժուական շատ ցանկութիւններ և միջոցառում-
ներ: Վոչ թե Շնգելգարդտն աշխատում ե
գունազարդել մանր բուրժուաներին, ինչ-վոր
պատճառանքներ հնարել (à la պ. Վ. Վ.) այդ
վորակավորումը այս կամ այն ձեռնարկունների
նկատմամբ կիրառելու դեմ,—բնավ վոչ: Շնգել-
գարդտը պարզապէս, լինելով պրակտիկ-տնտեսա-
տեր, հրապուրվում ե ամեն տեսակի պրոգրես-
ներով, բարելավումներով տնտեսութեան մեջ,
բոլորովին չնկատելով, վոր այդ բարելավումների
հասարակական ձեւը տալիս ե մեզնում կապիտա-
լիզմի անհնարինութեան մասին նրա իսկ սեփա-
կան թեորիաների լավագույն հերքումը: Հիշեց-
նենք, որինակ, թե ինչպէս նա տարվում ե այն
հաշտութիւններով, վոր ինքն ունեցել եր իր
տնտեսութեան մեջ շնորհիվ բանվորների գործա-
վարձի սխտեմի (վուշը տրորելու համար, կալ-

* «Русское богатство», 1896 թ, № 5, մայիս: Պ. Ն.
Կարիշեվի հողվածը տնտեսական միջոցառումների վրա
նահանգական գեմատիոների արած ծախսերի մասին:
Եջ 20:

սելու համար և այլն): Ենդելզարդտը կարծես չի ել կասկածում, վոր ժամանակավարձը հատու- վարձով փոխարինելը զարգացող կապիտալիստա- կան տնտեսության ամենատարածված յեղանակ- ներից մեկն է, վորով հա համեմատ և աշխատան- քի ինտենսիվացումն ուժեղացնելուն և գերար- ժեքի նորման մեծացնելուն: Մի ուրիշ որինակ: Ենդելզարդտը ծաղրում և «Земледельческая газета»-յի ծրագիրը՝ «դաշտերը խմբական կա- պալի տալը դադարեցնելը, բատրակային տնտե- սություններ սարքելը, կատարելագործված մե- քենաներ, գործիքներ, անասունների ցեղեր, բազմադաշտյան սխտեմ մտցնելը, մարգագե- տինների և արոտավայրերի բարելավումը և այլն և այլն»:—«Բայց այս բոլորը միայն ընդհանուր ֆրագներ են»—բացականչում է Են- գելզարդտը (128): Յեվ սակայն հենց այդ ծրա- գիրն է, վոր իրագործեց Ենդելզարդտն իր տն- տեսական պրակտիկայում, իր տնտեսության մեջ տեխնիկական պրոգրեսի հասնելով հենց նրա բատրակային կադմակերպման հիման վրա: Յեվ կամ՝ մենք տեսանք, թե ինչպես Ենդելզարդտն անկեղծորեն և ճիշտ մերկացրեց տնտեսատեր մուժիկի իսկական տենդենցները, բայց այդ նրան բնավ չխանդարեց պնդելու, թե «հարկավոր են վոչ թե ֆարրիկաներ ու գործարաններ, այլ գյու-

ղական փոխիկ (շեղգիրը Ենդելզարդտինն է) ա- րաղ քաշելու տեղեր, ձիթահանքեր» և այլն, այ- սինքն «հարկավոր են», վոր գյուղական բուրժու- ազիան անցնի գյուղատնտեսական տեխնիկական արտադրությունների,—մի անցում, վոր ամենաեղ և միշտ հողագործական կապիտալիզմի կարևո- րագույն նախանշաններից մեկն է յեղել: Այս- տեղ այն է արտահայտվել, վոր Ենդելզարդտը վոչ թե թեորետիկ էր, այլ պրակտիկ-տնտեսա- տեր: Մի բան է՝ դատել առանց կապիտալիզմի պրոգրեսի հնարավորության մասին, մի այլ բան՝ վոր ինքդ տնտեսավարես: Նպատակ ունենալով իր տնտեսությունը ռացիոնալ կերպով դնելու, Են- գելզարդտը շրջապատող հանգամանքների ուժով հաշկադրված էր դրան հասնել զուտ կապիտա- լիստական յեղանակներով և մի կողմ թողնել իր թեորետիկական և վերացական կասկածները «բատրակության» վերաբերյալ: Սկզբինը թեո- րիայում դատում էր ինչպես տիպիկ մանչես- տրըցի, բոլորովին չնկատելով վոչ իր դատողու- թյունների այդ բնույթը և վոչ նրանց համապա- տասխանությունը Ռուսաստանի կապիտալիստա- կան եվոլուցիայի կարիքներին: Ենդելզարդտը պրակտիկայում հարկադրված իր գործելու ինչ- պես տիպիկ մանչեստրցի, հակառակ էր թեորե- տիկական բողոքին կապիտալիզմի դեմ և իր ցան-

կությանը՝ հավատար, թե հայրենիքը հասուկ ուղիներ ունի:

Իսկ Ննգելզարդտն ուներ այդ հավատը, վորը և մեզ հարկադրում է նրան հարողնիկ անվանել: Ննգելզարդտն արդեն պարզ տեսնում է Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման իսկական տեսնողենքը և սկսում է խուսափել այդ զարգացման հակասություններից: Նա տքնում և ապացուցել հողագործական կապիտալիզմի անհնարինութունը Ռուսաստանում, ապացուցել, վոր «մենք կենխտ չունենք» (եջ 556),—չնայած վոր հենց ինքն ամենամանրամասն կերպով հերքեց մեր բանվորների թանգության մասին յեղած ասեկոսենները, հենց ինքը ցույց տվեց, թե իր մոտ ինչ վողորմելի գնով է աշխատում անասնապահ Պյոտրն իր ընտանիքով, վորին ոռճկից դուրս տարեկան 6 ռուբլի յե մնում «աղ, ձեթ, հագուստ գնելու համար» (եջ 10): «Ու ելի նրան նախանձում են, և բավական է հենց նրան հեռացնել, իսկույն նրա տեղը բռնելու 50 ցանկացող կգտնվի» (եջ 11): Նշելով իր տնտեսության հաջողությունը, այն, վոր բանվորները շնորհքով են վարվում գութանի հետ, Ննգելզարդտը հաղթականորեն բացականչում է. «և ով են հերկ անողները: Տգետ, անբարեխիղճ ոռւս գյուղացիներ» (եջ 225):

Իր սեփական տնտեսավարությամբ և գյու-

ղացիական ինդիվիդուալիզմի իր մերկացումով հերքելով «համայնականության» վերաբերյալ ամեն մի պատրանք, Ննգելզարդտը, սակայն, վոչ միայն «հավասում եր» գյուղացիների՝ արտելային տնտեսության անցնելուն, այլև «համոզմունք» եր հայտնում, թե այդ այդպես էլ կլինի, թե հենց մենք, ուսաներս, կկատարենք այդ մեծ գործը, տնտեսավարության նոր յեղանակներ կմտցնենք: «Հենց դրանումն է մեր տնտեսության ինքնագոյությունը, բնահատկությունը» (եջ 349): Ննգելզարդտ-ռեալիստը փոխարկվում է Ննգելզարդտ-ռոմանտիկի, վորն իր տնտեսության յեղանակների և գյուղացիների տնտեսության իր դիտած յեղանակների մեջ «ինքնագոյության» լիակատար բացակայությունը փոխհատուցում է ապագա «ինքնագոյության» «հավասով»: Այդ հավատից արդեն շատ քիչ բան է մնում նաև մինչև ուշորահարողնիկական գծերը, վորոնք—թեկուզ և բոլորովին հատ-հատ—Ննգելզարդտի մոտ պատահում են, մինչև նեղ նացիոնալիզմը, վոր շովինիզմին է սահմանակցում («Յեվրոպան էլ կես կանենք», «Յեվրոպայում էլ մոլժիկը մեր կողմը կլինի» (եջ 337)—ապացուցում եր Ննգելզարդտը մի կալվածատիրոջ՝ պատերազմի առթիվ), և նույն-իսկ մինչև աշխատավճարումներն արդարացնելը: Այո, նույն Ննգելզարդտը, վորն իր գրքի այնքան

շատ սքանչելի եջեր նվիրել և գյուղացու ծեծկ-
ված ու ստորացած դրուժյանը, վորը (գյուղա-
ցին:—Թաղմ.) պարտքով փող ու ցորեն և վերց-
րել աշխատելու պայմանով և հարկադրված և
անձնական կախման ամենավատթար պայմաննե-
րում գրեթե ձրիաբար աշխատել*—այդ նույն
ենգելագործը մինչև այն տեղը հասցրեց, վոր
ասաց, թե լավ կլիներ, յեթե բժիշկը (խոսքը
գյուղում բժիշկ լինելու ոգտի և պետք լինելու
մասին եր. Վ. Ի.) իր անսեսությունն ունենար,
այնպես, վոր շինականը կարողանար բժշկության
փոխարենը աշխատավճարել» (եջ 41): Մեկնա-
բանություններն ավելորդ են:

—Ընդհանուր առմամբ և ամբողջությամբ,
համադրելով ենգելագործի աշխարհայացքի վերը
բնութագրված դրական գծերը (այսինքն նրան և
«ժառանգության» ներկայացուցիչներին՝ առանց
վորևե նարոդնիկական գունավորման՝ ընդհանուր)
և բացասականները (այսինքն նարոդնիկականնե-
րը), մենք պետք է ընդունենք, վոր առաջինե-
րն անպայման գերակշռում են «Գյուղից»-ի հե-

ձիշեք այն պատկերը, թե ինչպես ավագը (այսին-
քն կալվածատիրոջ կառավարիչը) գյուղացուն աշխա-
տանքի յե կանչում, յերբ մութիկի իր ցորենը կծղում
թափում է, և նրան գնալ հարկադրում է վոլոստում
«վարտիքն իջեցնելու» հիշատակումը միայն:

ղինակի մոտ, այնինչ վերջիններն ասես մի տե-
սակ կողմնակի, պատահական հավելված լինեն՝
դրսից բերված և գրքի հիմնական տոնին անհա-
րիր:

III

«ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՇԱՀԵ՞Ց ԱՐԴՅՈՔ ՆԱՐՈՂՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ՇԵՏ ԿԱՊ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒՑ

—Իսկ դուք ի՞նչ եք հասկանում նարոդնիկու-
թյուն ասելով,—կհարցնի, յերեի, ընթերցողը:—
Թե ինչ բովանդակություն է գրվում «ժառան-
գություն»: հասկացողության մեջ, դրա բնորոշումը
տրված է վերը, իսկ «նարոդնիկություն» հաս-
կացողությանը վոչ մի բնորոշում չի տրված:

—Նարոդնիկություն ասելով մենք հասկա-
նում ենք աշխարհայացքների մի սիստեմ, վորն
իր մեջ հետևյալ յերեք գծերն է պարունակում:
1) Կապիտալիզմը ուսաստանում անկում, ռե-
գրես համարելը: Այստեղից՝ դարավոր հիմունք-
ների՝ կապիտալիզմի կողմից «բեկվելը» «կասեց-
նելու», «կանգնեցնելու», «դադարեցնելու» ձրգ-
տումներն ու ցանկությունները և այլ ունեցիկոն
վայնասուններ: 2) Ընդհանրապես ուսական
սնեսակարգի յեվ մասնավորապես գյուղա-
ցու՝ իր համայնով, արեելով յեվ այլն՝ ինքնա-

գոյության նախադրմը: Ռուսական տնտեսական հարաբերությունները նկատմամբ հարկավոր չեն համարում կիրառել ժամանակակից դիտություն մշակած հասկացողությունները հասարակական տարբեր դասակարգերի և նրանց կոնֆլիկտների մասին: Համայնական գյուղացիությունը դիտվում է ինչպես մի ինչ-վոր բարձրագույն, լավագույն բան կապիտալիզմի համամատուցյալը. առաջ է դալին «հիմունքները» իդեալացումը: Գյուղացիություն շրջանում ժխտվում և նսեմանում են նույն հակասությունները, վորոնք հատուկ են ամեն մի ապրանքային և կապիտալիստական տնտեսության, ժխտվում է այդ հակասությունների կապը նրանց ավելի զարգացած ձևի հետ կապիտալիստական արդյունաբերության և կապիտալիստական հողագործության մեջ: 3) Յերկրի «խնկելիզեցիայի» յեվ իրավական-ֆադա-
 ֆական հաստատությունների՝ հասարակական վորո՞ւ դասակարգերի նյութական շահերի հետ կապ ունենալն անհետել: Այդ կապի ժխտումը, այդ սոցիալական գործոնների մատերիալիստական բացատրության բացակայությունը հարկադրում է նրա մեջ տեսնելու մի ուժ, վորն ընդունակ է «պատմությունն ուրիշ գծով քարշ տալու» (պ. Վ.), «ճամպից շեղելու» (պ. Ն—ոն, պ. Յու-
 ժակով և այլն) և այլն:

Ահա թե «նարոդնիկություն» ասելով մենք ինչ ենք հասկանում: Ընթերցողն, ուրեմն, տեսնում է, վոր մենք այդ տերմինը գործ ենք ածում բառի լայն իմաստով, ինչպես գործ են ածում նաև բոլոր «ռուսական աշակերտները», վորոնք յեղնում են հայացքների ամբողջ սխտեմի դեմ, և վոր թե նրա առանձին ներկայացուցիչները դեմ: Այդ առանձին ներկայացուցիչների միջև, իհարկե, կան տարբերություններ, յերբեմն խոշոր տարբերություններ: Այդ տարբերությունները վոր վոր չի անտեսում: Բայց աշխարհայացքի բերված գծերն ընդհանուր են նարոդնիկության բոլոր ամենատարբեր ներկայացուցիչների համար, սխառ՝ դե, թեկուզ ասենք, պ. Յուզովից և վերջացրած պ. Միխայլովսկիով: Պ. պ. Յուզովները, Սազոնովները, Վ. Վ.ները և այլն՝ իրենց հայացքների հիշված բացասական գծերին ավելացնում են ելի ուրիշ բացասական գծեր, վորոնք, որինեակ, չկան վոր պ. Միխայլովսկու, վոր ել այժմյան «Рус. богатство»-յի ուրիշ աշխատակիցների մոտ: Ժխտել բառի նեղ իմաստով նարոդնիկների այդ տարբերությունները առհասարակ նարոդնիկներից, իհարկե, սխալ կլիներ, բայց ել ավելի սխալ կլիներ՝ անտեսել, վոր բոլոր և ամեն տեսակի նարոդնիկների սոցիալ-առն-տեսական հիմնական հայացքներն ըստ վերը

բերված գլխավոր կետերի համընկնում են: Իսկ վարդհեան «ռուսական աշակերտները» ժխտում են հենց այդ հիմնական հայացքները, և վոչ թե միայն «ախուր թեքումները» նրանցից դեպի ավելի վատ կողմը, ապա նրանք, ավներև ե, լիակատար իրավունք ունեն «նարոդնիկություն» հասկացողությունը՝ դործածելու բառի ընդարձակ նշանակությունը: Վոչ միայն իրավունք ունեն, այլև չեն կարող այլ կերպ վարվել:

Անցնելով նարոդնիկության վերն ուրվագծված հիմնական հայացքներին, մենք պետք ե ամենից առաջ արձանագրենք, Վոր «ժառանգությունն» այդ հայացքներում բոլորովին գործ չունի: «ժառանգության» մի ամբողջ շարք անտարակուսելի ներկայացուցիչներ և պահողներ կան, Վորոնք ընդհանուր Վոչ մի բան չունեն նարոդնիկության հետ, կապիտալիզմի հարցը բնավ ել չեն դնում, Ռուսաստանի, գյուղացիական համայնքի և այլն՝ ինքնագոյություն ամենեկին ել չեն հավատում, ինտելիգենցիայի և իրավական-քաղաքական հաստատությունների մեջ «ճամպից շեղելու» ընդունակ Վոչ մի գործոն չեն տեսնում: Մենք վերն որինակի համար անվանեցինք «Вестник Европы»-ի հրատարակիչ-խմբագրին, Վորին ինչի համար ուղես, բայց ժառանգության տրագիցիաները խախտելու համար չի կարելի մեղա-

դրել: Ընդհակառակը, մարդիկ կան, Վորոնք իրենց հայացքներով մոտենում են նարոդնիկության հիշված հիմնական սկզբունքներին և ընդամին ավաղկարա «հրաժարվում ժառանգությունից», — անվանենք հենց թեկուզ նույն պ-ն Յուս. Արամովին, Վորին պ. Միխայլովսկին ել ե նշում, կամ պ. Յուզովին: Այն նարոդնիկությունը, Վորի դեմ մարանչում են «ռուսական աշակերտները», նույնիսկ ամենեկին ել չկար այն ժամանակ, յերբ (արտահայտվենք իրավագետի լեզվով) ժառանգությունն եր «գտնվում», այսինքն 60-ական թվականներին: Նարոդնիկության սաղմերը, սկզբնավորություններն, իհարկե, կային Վոչ միայն 60-ական թվականներին, այլև 40-ականներին և նույնիսկ դեռ ավելի վաղ, — բայց նարոդնիկության պատմությունը մեզ բնավ չի հետաքրքրում այժմ: Հարկավոր ե, ելի կրկնում եմ, Վոր սահմանենք, թե «ժառանգությունը» 60-ական թվականներին այն իմաստով, ինչ մենք վերն ուրվագծեցինք, ընդհանուր Վոչ մի բան չունի նարոդնիկության հետ, այսինքն ըստ հայացքների եյություն նրանց միջև ընդհանուր բան չկա, նրանք զանազան հարցեր են դնում: Կան «ժառանգության» Վոչ-նարոդնիկ պահողներ, և կան նարոդնիկներ, Վորոնք «հրաժարվել են ժառանգությունից»: Հասկանալի յե, նարոդնիկներ ել կան, Վո-

րոնք պահում են «ժառանգությունը» կամ հավակնություն ունեն նրա պահողը լինելու: Դրա համար ել հենց մենք խոսում ենք ժառանգության կապի մասին նարոդնիկության հետ: Արդ, տեսնենք, թե այդ կապն ինչ տվեց:

Նախ՝ նարոդնիկությունը ժառանգության հանդեպ խոշոր քայլ է արել դեպի առաջ, հասարակական մտքի առջև լուծման դնելով այնպիսի հարցեր, վոր ժառանգության պահողները մասամբ դեռ չեյին կարող (իրենց ժամանակին) դնել, մասամբ ել չեյին դնում և չեն դնում իրենց մտահորիզոնի հատուկ նեղության պատճառով: Այդ հարցերի դրումը նարոդնիկության պատմական խոշոր ծառայությունն է, և լիովին բնական ու հասկանալի յե, վոր նարոդնիկությունը (ինչ տեսակի ել վոր լինի) լուծում տալով այդ հարցերին, դրանով իսկ առաջադր տեղ զբաղեց ուսական հասարակական մտքի պրոգրեսիվ հոսանքների շարքում:

Բայց այդ հարցերին նարոդնիկության տված լուծումը դուրս յեկավ բոլորովին անպետք՝ հիմնված Արեմա՝ Յեվրոպայի կողմից վաղուց արդեն դեն շարսված հետամնաց թեորիաների վրա, հիմնված կապիտալիզմի ռոմանտիկական և մանր-բուրժուական քննադատության վրա, ուստաց պատմության և իրականության խոշորա-

գույն: Վաստերն անտեսելու վրա Քանի դեռ Ռուսաստանում կապիտալիզմի և նրան հատուկ հակասությունների զարգացումը շատ թույլ եր, կապիտալիզմի այդ պրիմիտիվ քննադատությունը կարող եր տեղ գտնել: Իսկ կապիտալիզմի ժամանակակից զարգացմանը Ռուսաստանում, ուսական տնտեսական պատմության և իրականության մասին մեր գիտելիքների ժամանակակից դրությանը, սոցիոլոգիայից արվող ժամանակակից պահանջներին նարոդնիկությունն անպայման չի բավարարում: Իր ժամանակին լինելով պրոգրեսիվ մի յերևույթ, ինչպես կապիտալիզմի մասին հարցի առաջին դրումը, նարոդնիկությունն այժմ ռեակցիոն և վնասակար թեորիա յե, վորը շփոթեցնում է հասարակական միտքը, վորը անշարժության և ամեն տեսակի աբսկանության ոգտին է դործում: Կապիտալիզմի նարոդնիկական քննադատության ռեակցիոն բնույթը նարոդնիկությանը ներկայումս նույնիսկ այնպիսի գծեր է տվել, վորոնք նրան ավելի ցած են դնում այն աշխարհայեցողությունից, վորը ժառանգության հավատալիմ պահպանումով է սահմանափակվում*: Վոր

* Յես արդեն դեպք ունեցել եմ վերը տնտեսական ռոմանտիզմի մասին հոգեվածում նկատելու, վոր մեր հակառակորդներն ապշեցուցիչ կարճատեսություն են

այդ աղապես ե, — կաշի ատենք ցույց տալ խնկուն նարոզնիկական աշխարհայեցողության վերը նըշված յերեք հիմնական գծերից յուրաքանչյուրի վերլուծումով:

Առաջին գիծը կապիտալիզմը Ռուսաստանում անկում, ռեզրես համարելն ե: Հենց վոր գրվեց կապիտալիզմի հարցը Ռուսաստանում, շատ շուտով պարզվեց, վոր մեր տնտեսական զարգացումը կապիտալիստական ե, և նարոզնիկներն այդ զարգացումը հայտարարեցին ռեզրես, սխալ, շեղում այն ճանապարհից, վոր իբրև թե պատմական ամբողջ կյանքն ե պատվիրում ազգին, այն ճանապարհից, վորն իբրև թե սրբագործված ե դարավոր հիմունքներով և այլն և այլն: Փոխանակ վոր լուսավորիչները ջերմագին հավատալին հասարակական տվյալ զարգացմանը, անխտահություն առաջ յեկավ դեպի նա, պատմական լավատեսության և վոգու արիության փոխարեն՝ հոռետեսություն և վհատություն, վորոնք հիմնված եյին այն բանի վրա, թե՛ ինչքան ավելի այնպես զնան գործերը, ինչպես հիմա յեն գնում,

ցուցաբերում, ռեալիզմ, մանր-բուրժուական տերմինները հասկանալով իբրև բանավեճի արտադր վարմունքներ, այնինչ այդ արտահայտությունները պատմափիլիսոփայական բոլորովին վորոշ իմաստ ունեն: (Տես Յերկերի հ. II, 3-րդ հրատ., 1930, էջ 76, նմբ.):

այնքան ավելի վատ, այնքան ավելի դժվար կլինի լուծել նոր զարգացման առաջ քաշած խնդիրները, առաջ են գալիս այդ զարգացումը «կասեցնելու» և «կանգնեցնելու» հրավերներ, առաջ ե գալիս թեորիա, թե այդ հետաքննությունը Ռուսաստանի յերջանկությունն ե և այլն: Նարոզնիկական աշխարհայեցողության այդ բոլոր յերեք գծերը «ժառանգության» հետ վոչ միայն վոչ մի ընդհանուր բան չունեն, այլ ուղղակի հակասում են նրան: Ռուսական կապիտալիզմը «ճանապարհից շեղում», անկում և այլն ընդունելը տա-նում ե դեպի Ռուսաստանի ամբողջ տնտեսական եվոլուցիայի խեղաթյուրում, այն «հերթափոխության» խեղաթյուրում, վոր մեր աչքերի առջև ե կատարվում: Տարված դարավոր հիմունքների՝ կապիտալիզմի կողմից բեկվելը կասեցնելու և դադարեցնելու ցանկությամբ, նարոզնիկն ընկնում ե պատմական ապշեցուցիչ անտակտություն մեջ, մոռանում ե, վոր այդ կապիտալիզմի հետքեր վոչինչ չկա, բացի նույնպիսի շահագործումը միացած ճորտագրման ու աշխատավորի դրությունը ծանրացրած անճանկան կախման անվերջ ձևերի հետ, վոչինչ բացի ռուսինայից և անշարժությունից հասարակական արտադրության մեջ, և, հետևաբար, սոցիալական կյանքի բոլոր վոլորտներում: Իր ուղմանալիկական մանր-բուրժուական տեսակետով կռվելով

կապիտալիզմի դեմ, նարոդնիկը դեն է շարտուած
պատմական ամեն մի ուսալիզմ, կապիտալիզմի
իրականութունը միշտ համադրելով մինչկապիտա-
լիստական կարգերի հետ: ՅՈ-ական
թվականների «Ժառանգութունը» հասարակական
տվյալ զարգացման պրոգրեսիվության իրենց ջերմ
հավատով, ամբողջովին և բացառապես հնության
մնացորդների դեմ ուղղված իրենց արևնա թշնամու-
թյամբ, իրենց համոզմունքով, թե հերիք է միայն
մաքուր ավետ այդ մնացորդները, և գործերը լա-
վից ել լավ կենան,—այդ «Ժառանգութունը» վոչ
միայն գործ չունի նարոդնիկության տվյալ հայացք-
ներում, այլ ուղղակի հակասում է նրանց:

Նարոդնիկության յերկրորդ գիծը Ռուսաստա-
նի ինքնագոյությանը հավատալն է, գյուղացու,
համայնքի իդեալացումը և այլն: Ռուսաստանի
ինքնագոյության մասին ուսմունքը նարոդնիկ-
ներին հարկադրեց արևմտա-յեվրոպական հնացած
թերիաներից բռնել, նրանց դրդում եր ապշե-
ցուցիչ թեթևամտությամբ վերաբերվել աւետա-
յեվրոպական կուլտուրայի շատ նվաճումներին,
նարոդնիկներն իրենց այն բանով ելին հանգըս-
տացնում, վոր յեթե մենք չունենք քաղաքա-
կրթված մարդկության այս կամ այն գծերը,
ապա դրա փոխարեն՝ «մեզ վիճակված է» աշ-
խարհին տնտեսավարման նոր յեղանակներ ցույց

տալ և այլն: Կապիտալիզմի և նրա բոլոր արտա-
հայտությունների այն վերլուծությունը, վոր
տվեց արևմտա-յեվրոպական առաջավոր միտքը,
վոչ միայն չեր ընդունվում սուրբ Ռուսիայի վերա-
բերմամբ, այլ, ընդհակառակը, բոլոր ջանքերն
ուղղված ելին այն բանին, վորպեսզի այնպիսի
պատրվակներ հնարվեն, վորոնք թույլ տային
ռուսական կապիտալիզմի մասին չանել այն հե-
տեւությունները, ինչ արված են յեվրոպականի
նկատմամբ: Նարոդնիկներն ակնածանքով խոնարհ-
վում ելին այդ վերլուծման հեղինակների առջև
և... և շարունակում ելին ամենահանգիստ կեր-
պով մնալ նույնպիսի ուսմանտիկներ, վորոնց դեմ
ամբողջ կյանքում կռվում ելին այդ հեղինակ-
ները: Բոլոր նարոդնիկներին ընդհանուր այդ
ուսմունքը Ռուսաստանի ինքնագոյության մասին՝
այնուամենայնիվ վոչ միայն վոչ մի ընդհանուր
բան չունի «Ժառանգության» հետ, այլ նույնիսկ
ուղղակի հակասում է նրան: «ԾՈ-ական թվական-
ներն», ընդհակառակը, ձգտում ելին յեվրոպա-
կանացնելու Ռուսաստանը, հավատում ելին Ռու-
սաստանը համայեվրոպական կուլտուրային հա-
ղորդակից դարձնելուն, հոգ ելին տանում այդ
կուլտուրայի հաստատությունները մեր, բնավ
վոչ ինքնագոյ, հողի վրա ևս փոխադրելու մասին:
Ռուսաստանի ինքնագոյության մասին ամեն մի

ուսմունք լիակատար անհամապատասխանության
մեջ և 60-ական թվականներին վերու և նրանց
տրադիցիաների հետ: Այդ տրադիցիային ել ավե-
լի չի համապատասխանում գյուղի նարոդնիկա-
կան իդեալացումը, գունազարդումը: Այդ կեղծ
իդեալացումը, վոր ցանկանում եր, ինչ ել վոր
լինի, մեր գյուղում մի առանձնահատուկ բան
տեսնել, վոր բոլորովին նման չե մինչկապիտա-
լիստական հարաբերություններին շրջանում վորեւե
ուրիշ յերկրում վորեւե ուրիշ գյուղում յեղած
կարգին) — ամենաազադակող հակասության մեջ և
զգաստ ու ռեալիստական ժառանգության տրա-
դիցիաների հետ: Վորքան ավելի հեռու և ավելի
խորն եր զարդանում կապիտալիզմը, վորքան գյու-
ղում ավելի ուժեղ ելին արտահայտվում այն հակա-
սությունները, վոր քննադատ եւ ապրանքա-կապի-
տալիստական ամեն մի հասարակության, այնքան
ավելի ու ավելի սուր եր յերևան գալիս հակադրու-
թյունը մի կողմից գյուղացու «համայնականու-
թյան», «արտելայնության» և այլնի մասին նարոդ-
նիկներին քաղցր-մեղցր տեսկոսկներին և մյուս կող-
մից գյուղացիության փաստորեն գյուղական բուր-
ժուազիայի և գյուղական պրոլետարիատի յերկ-
ձեղքվելու միջև այնքան ավելի արագ նարոդնիկ-
ները, վոր իրերին շարունակում ելին նայել գյու-
ղացու աչքերով, սանտիմենտալ ռոմանտիկներին

մանր բուրժուազիայի իդեոլոգիաների ելին փոխարկ-
վում, վորովհետեւ մանր արտադրողը ժամանակա-
կից հասարակության մեջ ապրանքարտադրողի
ի փոխարկվում: Գյուղի կեղծ իդեալացումը և
«համայնականության» մասին ռոմանտիկական
ցնորքները տանում ելին գեպի այն, վոր նարոդ-
նիկները ծայրահեղ թեթևամտությամբ ելին վե-
րաբերվում գյուղացիության այն իրական կա-
րիքներին, վորոնք սվյալ տնտեսական զարգացու-
մից են բղխում: Թեորիայում կարելի յեր, ինչ-
քան ուզես, խոսել հիմունքների ուժի մասին,
բայց պրակտիկայում յուրաքանչյուր նարոդնիկ
հիմնալի զգում եր, վոր հնության մնացորդների,
զեռ մինչև այժմ ել գյուղացիությունը վոսից-
զլուխ ցանցող մինչև ֆորմյան կարգի մնացորդ-
ների վերացումը հենց կապիտալիստական, և
վոչ թե մի ուրիշ զարգացման ճանապարհը կբա-
նա: Ավելի լավ ե անշարժություն, քան կապի-
տալիստական պրոգրես — այս ե, ըստ եյության,
յուրաքանչյուր նարոդնիկի տեսակետը գյուղի
վերաբերմամբ, թեև, հասկանալի յե, ամեն մի
նարոդնիկ ել պ. Վ. Վ. ի նախ ուղղագծությամբ
չի սիրտ անի բացաշխարա արտահայտել այդ
«Գյուղացիները, վորոնք մեխված են հողաբաժին-
ներին և հասարակություններին, զրկված են
իրենց աշխատանքն այնտեղ դործադրելու հնա-

բաժնորությունից, վորտեղ այն ավելի արտադրողական և իրենց համար ավելի ձեռնառու յե լինում, ասես քարացել են կենցաղի այն միախմբված, հոտանման, անարտադրողական ձևի մեջ, վորի մեջ իրենք յեկել են ճորտատիրական իրավունքի ձեռքերից: Այսպես եր նայում «Ժառանգության» ներկայացուցիչներից մեկը «Լուսավորչի» իր բնորոշ տեսակետից:—Ավելի լավ ե՞թող գյուղացիները շարունակեն քարանալ կենցաղի իրենց ռուտինային, նահապետական ձևի մեջ, քան կապիտալիզմի համար ճանապարհ բանալ գյուղում» — այսպես ե նայում, ըստ եյության, յուրաքանչյուր նարոդնիկ: Իրոք, հավանական ե, վոր վոչ մի նարոդնիկ չգտնվի, վորը սիրտ անի ժխտելու, թե գյուղացիական համայնքի դասային սահմանափակությունը նրա համբալիսիքով և հողի վաճառքն ու հողաբաժնից հրաժարվելն արգելելով ամենասուր հակասության մեջ ե ժամանակակից տնտեսական իրականության հետ, ժամանակակից ապրանքա-կապիտալիստական հարաբերությունների և նրանց զարգացման հետ: Անհնարին ե ժխտել այդ հակասությունը, բայց վողջ եյությունն այն ե, վոր նարոդնիկները հարցի այդպիսի դրամից, գյուղացիության իրավական միջավայրը տնտեսական իրականության հետ, տնտեսական տվյալ զարգաց-

ման հետ այդպես համադրելուց վախենում են, վոնց վոր կրակից: Նարոդնիկը համառորեն ցանկանում ե հավատալ գոյություն չունեցող և իր իսկ ռոմանտիկորեն յերևակայածին զարգացմանը՝ առանց կապիտալիզմի, ուստի և... ուստի նա պատրաստ ե կասեցնելու տվյալ զարգացումը, վորը կապիտալիստական ուղիով ե ընթանում: Գյուղացիական համայնքի դասային ինքնամիտմության, համբալիսիքի, գյուղացիների՝ հողը վաճառելու և հողաբաժնից հրաժարվելու իրավունքի հարցերին նարոդնիկը մոտենում ե վոչ միայն մեծագույն զգուշավորությամբ և յերկյուղով «հիմունքների» (ռուտինայի և անշարժության հիմունքների) վիճակի մասին: այդ փիչ ե, նարոդնիկը նույնիսկ այն աստիճան ցած ե գլորվում, վոր վողջունում ե գյուղացիներին՝ հողի վաճառքի փոստիկանական արգելքը: «Մոժիկը հիմար ե», — կարելի յե այդպիսի նարոդնիկին ասել Նիգելզարդտի բառերով, — «ինքն իրեն չի կարողանում սարքվել: Յեթե նրա մասին վոչ վոք չհոգա, նա բոլոր տնտեսները կվառի, բոլոր թռչուններին կկոտորի, ամբողջ ձուկը կվորսա, հողը կփչացնի և ինքն ել վողջառողջ կմեռնի»: Նարոդնիկն այստեղ արդեն ուղղակի «հրաժարվում ե ժառանգությունից», դառնալով ուսակցիոներ: Նկատեք ընդամենը, վոր գյուղացիական համայնքի դասային ինքնամիտմության այդ

քանդուածը, տնտեսական դարգացման. Հաւիտի, ա-
վելի ու ալելի ստիպողական անհրաժեշտութեան և
զանազան գոյութեան պարագայի համար, այն-
ինչ գոյութեան բուրժուազայի համար այստե-
ղից առաջ եկող անհարմարութեանները բնավ այն-
քան աչքի ընկնող չեն: «Տնտեսաբար շինականը
հեշտութեամբ կարող և կողմնակի հող վարձակալել,
ձեռնարկութեանը մի ուրիշ գոյութեամբ բանալ, ա-
ռետրական գործերով՝ ուր ուզում ե՛ք, ան-
գամ ժամանակով: Բայց գլխավորապէս իր աշ-
խատանքային ուժի վաճառքով ապրող «գոյութե-
ան» համար հողաբաժնին և հասարակութեան
ամբողջութեամբ նշանակում ե՛նք տնտեսական գոր-
ծունեութեան անհրաժեշտ անհրաժեշտ, նշանակում ե-
տեղի շահավետ վարձող գտնելու անհնարինու-
թեան, նշանակում ե՛նք աշխատանքային ուժը հենց
ներաւ տեղական գնորդներին վաճառելու անհրաժեշ-
տութեան, վորոնք միշտ ալելի ե՛տեմ եւ վճարում
և ճորտագրելու ամեն տեսակի յեղանակներ եւ
ընտրում:—Մեկ վոր յենթարկվել եր ոտմանտիկա-
կան ցնորքների իրեն նպատակ եր դրել տնտեսական
դարգացմանը հակառակ պահել ու պահպանել հի-
մունքները, նարողնիկն իր իսկ համար աննկատելի-
որեն՝ այդ թեք մակարդակով ցած գլորվից, մինչև
վոր հասավ ագրարային կողքը, վորն ամբողջ
հողով ծարավի յե պահպանելու և ամբապնդելու

«գոյութեան» կապը հողի հետ»: Արժե հիշել թե-
կուդ այն, թե ինչպէս գոյութեան համայնքի
այդ դասային ինքնամիտութեանը բանվորների
վարձման հատուկ յեղանակներ ստեղծեց՝ գործա-
րանների և տնտեսութեանների տերերի կողմից
իրենց գործակատարներին գոյութեանը, մանա-
վանդ ապառք ունեցող գոյութեան ուղարկելը՝ բան-
վորներ վորքան կարելի յե ձեռնտու վարձելու:
Բարեբախտաբար, հողագործական կապիտալիզմի
դարգացումը, ալելիով պարագայի «հասարակեցու-
թեան» (այդպէս ե՛նք այսպէս կոչված հողագոր-
ծական տարավայր զբաղմունքների գործողու-
թեանը), այդ ճորտագրման տեղը հետզհետե
ազատ վարձումն ե՛նք:

Ժամանակակից նարողնիկական թեորիաների
միայն մասին մեք դրույթի մի ուրիշ, թերեւս վոչ
պակաս ուշից հաստատութեանը տալիս ե՛նք
փաստը, վոր նարողնիկների շրջանում սովորական
յերույթ ե՛նք աւստրալիական իդեալացները:
Մենք վերն որինակ բերինք այն բանի, թե ինչ-
պէս ենք դարձրել, իր նարողնիկական մեղանշումը
կատարելով, այնքան գրեց, մինչև վոր գրեց, թե
«լավ կլինի» գոյութեամբ աշխատավճարքներ դար-
գացվելին: Նույնը մենք գտնում եյինք հողագոր-
ծական գիմագիտաների մասին պ. Յուստիկովի հրո-
չակավոր նախագծի մեջ («Русское богатство»

1895 № 5)*, Տնտեսադիտական լուրջ հողվածնե-
րում նույնպիսի իդեալացումով եր տարվում են-
գելգարդտի աշխատակիցն ըստ ժուրնալի, ալ Վ,
Վ.-ն, վորը պնդում էր, թե գյուղացին հաղթանակ
տարավ կալվածատիրոջ դեմ, վորն իբրև թե ու-
զում եր կապիտալիզմ մտցնել, բայց դժբախտու-
թյունն այն եր, վոր գյուղացին հանձն եր առ-
նում մշակել կալվածատիրոջ հողը, դրա փոխա-
րեն հողը նրանից «կապալով» ստանալով, այսինքն
տնտեսության բոլորովին նույն յեղանակն եր
վերականգնում, ինչ ճորտատիրական իրավունքի
որով ել կար: Սրանք դեպի մեր հողագործության
հարցերը նարողնիկներն ունակցիոն վերաբերմուն-
քի ամենասուր որինակներն են: Այդ գաղափարն
ավելի քիչ սրությամբ դուք կհանդիպեք յուրա-
քանչյուր նարողնիկի մոտ: Յուրաքանչյուր նարող-
նիկ խոսում ե կապիտալիզմի վնասի և ոգուտի մա-
սին մեր հողագործության մեջ, վորովհետև կապի-
տալիզմը, հաճեցեք տեսնել, ինքնուրույն գյուղա-
ցուն բատրակով ե փոխարինում: Կապիտալիզմի
իրականությունը («բատրակը») հակադրվում ե
«ինքնուրույն» գյուղացու մասին հետջուրանքի.
այդ հերյուրանքն այն բանի վրա յե հիմնվում, թե

* Տես Նաբոդնիկական պրոժեկտորության գոհար-
ները» հողվածը Յերկերի II հատ., 3-րդ հրատ., 1930թ.,
էջ 277, եւր.:

մինչ կապիտալիստական դարաշրջանի գյուղացին
արտադրության միջոցների տեղ ե, ընդվորում հա-
մեսությամբ լուության ե մատնվում այն, վոր
արտադրության այդ միջոցների համար պետք ե
վճարել նրանց արժեքի կրկնապատիկը. թե ար-
տադրության այդ միջոցներն աշխատավճարքների
համար են ծառայում, թե այդ «ինքնուրույն»
գյուղացու կենսական մակարդակն այնքան ցած
ե, վոր կապիտալիստական ուղածդ յերկրում նրան
պառակներն շարքը կգառնելն. թե այդ «ինք-
նուրույն» գյուղացու անլուսաշող չքավորու-
թյանն ու ինքնուրությանը ավելանում ե անհաս-
կան կախումը և, վոր անխուսափելիորեն ուղեկ-
ցում ե տնտեսական մինչկապիտալիստական ձե-
վերին:

Նարողնիկության յերրորդ բնորոշ գիծը—
հասարակական վորոշ գասակարգերի նյութական
շահերի հետ «ինտելիգենցիայի» և յերկրի իրավա-
քաղաքական հաստատությունների ունեցած կա-
պիտանտեսումը—ամենամեծակտելի կապ ունի նա-
խընթացի հետ, սոցիոլոգիական հարցերում ունա-
լիզմի այդ բացակայությունն ե միայն, վոր կա-
րող եր ստեղծել ռուսական կապիտալիզմի «սխա-
լականության» և «ճանապարհից շեղելու» հնա-
րավորության ուսմունքը: Նարողնիկության այդ
հայացքը նույնպես վոչ մի կապ չունի «ժառան-

գուլթյան» և 60. ական թվականների տրադիցիա-
ները հետ, այլ, ընդհակառակը, ուղղակի հակա-
սում է այդ տրադիցիաներին: Այդ հայացքից
բնականաբար բխում է դեպի ուստական կյան-
քում մինչև ֆորմյան կանոնակարգի բաղմամբիվ
մնացորդները նարոդնիկների այնպիսի վերաբեր-
մունք, վոր վոչ մի դեպքում չեն կարող ունե-
նալ «ժառանգուլթյան» ներկայացուցիչները: Այդ
վերաբերմունքը բնորոշելու համար մենք մեզ
թույլ կտանք ոգտվել պ. Վ. Իվանովի «Վատ
հերյուրանք» հոդվածի միջի («НОВОЕ СЛОВО»,
սեպտ. 1897 թ.) գեղեցիկ նկատողություններից:
Հեղինակը խոսում է պ. Բորորիկինի «Ուերիշ
կերպ» («По другому») հայտնի վեպի մասին և
մերկացնում նրան, վոր չի հասկանում նարոդ-
նիկների վեճը «աշակերտների» հետ: Պ.ն Բորո-
րիկինն իր վեպի նարոդնիկ հերոսի բերանը «աշա-
կերտների» հասցեյին այնպիսի հանդիմանու-
թյուն է դնում, թե իբր նրանք յերազում են
«կանոնակարգի անտանելի բռնակալություն ունե-
ցող զորանոցի մասին»: Պ.ն Վ. Իվանովը զրա
առթիվ նկատում է.

«Կանոնակարգի» իբրև իրենց հակառակորդ-
ների «ցնորքի» անտանելի բռնակալության մա-
սին նրանք (նարոդնիկները) վոչ միայն չեն խոսել,
այլև, նարոդնիկ մնալով, խոսել չեն կարող յեվ

չեն խոսի: Այդ բնագավառում «եկոնոմիստ մա-
տերիալիստների» հետ նրանց վեճի ելությունը
հենց այն է, վոր հին կանոնակարգի մեզ մոտ պահ-
պանված մնացորդները, նարոդնիկների կարծիքով,
կարող են հիմք ծառայել կանոնակարգի հետագա
զարգացման համար: Այդ հին կանոնակարգի ան-
տանելիությունը նրանց աչքից, մի կողմից, վա-
րագուրվում է այն պատկերացումով, թե իբր
ինքը «գլուկացիական հոգին (միասնական և ան-
բաժան) եվուլցիա յե կատարում» կանոնա-
կարգի կողմը,— մյուս կողմից, այն համոզմուն-
քով, թե գոյություն ունի կամ պետք է գա
«ինտելիգենցիայի», «հասարակության» կամ առ-
հասարակ «ղեկավարող դասակարգերի» բարոյա-
կան գեղեցկությունը: Նրանք տնտեսական մա-
տերիալիստներին մեղադրում են, վոր նրանք
աշառու յեն վոչ թե դեպի կանոնակարգը, այլ,
ընդհակառակը, դեպի արևմտա-յեվրոպական կար-
գերը, վորոնք հիմնված են կանոնակարգի բացա-
կայության վրա: Յեվ տնտեսական մատերիալիստ-
ներն իրոք պնդում են, թե բնատնտեսության
հիման վրա աճած հին կանոնակարգի մնացորդ-
ներն որ-որի վրա ավելի «անտանելի» յեն
դառնում մի յերկրում, վորն անցել է դրամա-
կան տնտեսության, վորը նրա բնակչության գա-
նադան խավերի թե փաստական դրության մեջ

և թե մտավոր ու բարոյական պատկերի մեջ անհամար փոփոխություններ ե առաջ բերում: Այդ պատճառով նրանք համոզված են, թե յերկրի տնտեսական կյանքի նոր բարերար «կանոնակարգի» ծագման համար անհրաժեշտ պայմանները կարող են զարգանալ վոչ թե բնատնտեսությանը և ճորտատիրական իրավունքին հարմարեցրած կանոնակարգի մնացորդներէց, այլ միայն այդ հին կանոնակարգի նույնպիսի լայն և բազմակողմանի բացակայության մթնոլորտում, ինչպիսին գոյություն ունի Արևմտյան Յեվրոպայի և Ամերիկայի առաջավոր յերկրներում: Այսպիսի դրության մեջ ե գտնվում «կանոնակարգի» հարցը նարոդնիկների և նրանց հակառակորդների միջև» (եջ 11—12, 1. c.): Դեպի «հին կանոնակարգի մնացորդները» նարոդնիկների այդ վերաբերմունքը, թերևս, նարոդնիկության ամենակտրուկ հեռացումն ե «ժառանգության» տրադիցիաներից: Այդ ժառանգության ներկայացուցիչներն, ինչպես տեսանք, աչքի եյին ընկնում հին կանոնակարգի բոլոր ու ամեն տեսակի մնացորդների անվերադարձ ու կատաղի դատապարտումով: Հետևաբար, «աշակերտներն» այդ տեսակետից անհամեմատ ավելի մոտ են 60-ական թվականների «տրադիցիաներին» և «ժառանգությանը», քան նարոդնիկները:

Սոցիոլոգիական ռեալիզմի բացակայությունը, նարոդնիկների հիշված վերին աստիճանի կարևոր սխալից դատ, նրանց մոտ տանում ե նույնպես դեպի մտածողության և հասարակական գործերի ու հարցերի մասին դատելու այն հատուկ յեղանակը, վորը կարելի յե անվանել նեղ-ինտելիգենտական ինքնահավանություն կամ, թերևս, բյուրուկրատական մտածողություն: Նարոդնիկը միշտ դատում ե այն մասին, թե «մենք» ինչ ուղի պետք ե ընտրենք հայրենիքի համար, ինչ փորպետք ե ընտրենք հայրենիքի համար, ինչ փորձանքներ կհանդիպեն, յեթե «մենք» հայրենիքն ուղղենք դեպի այս-ինչ ուղին, ինչ յեղքեր կարող եյինք «մենք» ապահովել մեզ համար, յեթե անցնեյինք պառավ Յեվրոպայի անցած ուղու վտանգների կողքով, յեթե «լավագույնը» վերցնեյինք թե Յեվրոպայից և թե մեր վաղեմի համայնականությունից և այլն և այլն: Այստեղից՝ նարոդնիկի լիակատար անվստահությունն ու արհամարհանքը դեպի պատմությունն իրենց շահերի համեմատ կերտող առանձին հասարակական դասակարգերի ինքնուրույն տենդենցները: Այստեղից՝ այն ապշեցուցիչ թեթևամտությունը, վորով նարոդնիկը (մոռանալով իրեն շրջապատող միջավայրը) սոցիալական ամենատեսակ պրոթեկտորության ե դիմում, սկսած վորևե «հողագործական աշխատանք կազմակերպելուց» և վեր-

Զացրած մեր «հասարակության» ջանքերով «արտադրությունը աշխարհով անելով»: «Mit der Gründlichkeit der geschichtlichen Action wird der Umfang der Masse zunehmen, deren Action sie ist»*—այս բառերի մեջ արտահայտված է այն պատմա-փիլիսոփայական թեորիայի ամենախոր և ամենակարևոր դրույթներից մեկը, վոր մեր նարոդնիկները վոչ մի կերպ չեն ցանկանում և չեն կարող հասկանալ: Մարդկանց պատմական ստեղծագործման ընդլայնման ու խորացման հետ մեկտեղ պետք է աճի նաև բնակչության այն մասսայի չափը, վորը պատմական դիտակից գործիչ է հանդիսանում: Իսկ նարոդնիկը բնակչության մասին առհասարակ և աշխատավոր բնակչության մասին միշտ դատել է իբրև այս կամ այն շատ կամ քիչ բանական միջոցառումների մասին, իբրև մի նյութի մասին, վորը պետք է ուղղվի դեպի այս կամ այն ուղին, և բնակչության տարբեր դասակարգերին յերբեք չի նայել իբրև ինքնուրույն պատմական գործիչներ, տվյալ ուղու ժամանակ, յերբեք հարց չի դրել տվյալ ուղու այն պայմանների մասին, վորոնք

* Marx, „Die heilige Familie“, 120: Ըստ Բեկտովի էջ 235: («Պատմական գործողության հիմնավորության հետ միասին կաճի այն մասսայի ծավալը, վորի գործն է նա:—Մարքս, «Սուրբ ընտանիք»: Խմբ.):

կարող են դարգացնել (կամ, ընդհակառակը, անդամալուծել) պատմության այդ կերտիչներին ինքնուրույն ու դիտակից գործունեությունը:

Այսպես, թեպետ լուսավորիչների «ժառանգություն» հանդեպ նարոդնիկությունը խոշոր քայլ է արել դեպի առաջ, դնելով կապիտալիզմի հարցը Ռուսաստանում, բայց այդ հարցին նրա տված լուծումը, մանր-բուրժուական տեսակետի և կապիտալիզմի սանտիմենտալ քննադատության հետևանքով, այնքան անբավարար դուրս չեկավ, վոր նարոդնիկությունը հասարակական կյանքի մի ամբողջ շարք կարևորագույն հարցերում «լուսավորիչների» համեմատությամբ ավելի ճշմարտ: Նարոդնիկության միացումը ժառանգությանը և մեր լուսավորիչների տրադիցիաներին՝ վերջիվերջո միևնույն դուրս չեկավ: Այն նոր հարցերը, վոր ռուսական հասարակական մտքի առջև դրեց Ռուսաստանի հետեֆորմյան անտեսական զարգացումը, նարոդնիկությունը չլուծեց, նրանց առթիվ սանտիմենտալ և ռեակցիոն վայնասունով սահմանափակվելով, իսկ այն հին հարցերի վրա, վոր դեռևս լուսավորիչներն եյին դրել, նարոդնիկությունը զիզաբարդեց իր ումանտիկան և կասեցրեց նրանց լիակատար լուծումը:

«ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶՆԵՐԸ» և ՆԱՐՈՂՆԻԿՆԵՐԸ
ՅԵՎ «ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ»

Մենք այժմ կարող ենք տալ մեր զուգահեռների հանրագումարը: Փորձենք համառոտակի բնութագրել հասարակական մտքի՝ վերնադրում նշված հոսանքներից յուրաքանչյուրի հարաբերությունները մեկը մյուսին:

Լուսավորիչը հավատում է ավյալ հասարակական զարգացմանը, վերսկսելիս չի նկատում նրան հատուկ հակասությունները: Նարոդնիկը վախենում է ավյալ հասարակական զարգացումից, վերսկսելիս նա նկատել է արդեն այդ հակասությունները: «Աշակերտը» հավատում է ավյալ հասարակական զարգացմանը, վերսկսելիս նա լավագույն ապագայի յերաշխիքները տեսնում է միայն այդ հակասությունների լիակատար զարգացման մեջ: Ուստի և առաջին և վերջին ուղղությունը ձգտում է զարգացումը պահպանել արագացնել, դյուրացնել ավյալ ուղիով: Վերացնել այդ զարգացմանը խանգարող և նրան կասեցնող բոլոր խոչընդոտները: Նարոդնիկությունը, ընդհակառակը, ձգտում է կասեցնել և կանգնեցնել այդ զարգացումը, վախենում է կապիտալիզմի զարգացման միջանի խոչընդոտները վոչնչացնել:

Լուսավորիչը և վերջին ուղղությունը նրանով է բնորոշվում, վոր կարելի չէ պատմական լավատեսություն տեսնել: Գործերն ինչքան ավելի հեռուն և ինչքան ավելի արագ դնան աշխարհ, ինչպես գնում են, այնքան ավելի լավ: Նարոդնիկությունը, ընդհակառակը, բնականաբար տառապում է դեպի պատմական հոռետեսություն: Գործերն ինչքան ավելի հեռուն գնան աշխարհ, այնքան ավելի վատ: «Լուսավորիչները» բնավ չեն դրել հետաքննության զարգացման բնույթի հարցերը, սահմանափակվելով բացառապես միջնորդության կարգերի մնացորդների դեմ պատերազմելով, սահմանափակվելով Ռուսաստանի յվրոպական զարգացման համար ճանապարհ մաքրելու բացասական խնդրով: Նարոդնիկությունը դրեց կապիտալիզմի հարցը Ռուսաստանում, բայց այն լուծեց կապիտալիզմի ռեակցիոնություն իմաստով, այդ պատճառով էլ չէր կարող ամբողջությամբ ըմբռնել լուսավորիչների ժառանգությունը: Նարոդնիկները միշտ պատերազմ են մղել այն մարդկանց դեմ, ովքեր ձգտել են Ռուսաստանը յվրոպականացնել առհասարակ, «քաղաքակրթության միասնականություն» տեսանկյունից, պատերազմ են մղել վոչ թե միայն այն պատճառով, վոր նրանք չէին կարող սահմանափակվել այդ մարդկանց իդեալներով (այդպիսի պատ-

տեղադրման արդարացի կլինե՞ր), այլ վերոմհետև նրանք չեյին ուզում տվյալ, այսինքն կապիտալիստական, քաղաքակրթության զարգացման մեջ այնքան հեռու գնալ: «Աշակերտները» կապիտալիզմի հարցը Ռուսաստանում՝ լուծում են նրա պրոգրեսիվության իմաստով և այդ պատճառով վոչ միայն կարող են, այլև պարտավոր են ամբողջութեամբ ընդունել լուսավորիչների ժառանգությունը, լրացնելով այդ ժառանգությունը կապիտալիզմի հակասությունների վերլուծումով տնտեսագուրկ արտադրողների տեսակետից: Լուսավորիչներն իրեն հատուկ ուշադրության առարկա չեն առանձնացրել ընակչության վոչ մի դասակարգ, իրոքում եյին վոչ միայն ժողովրդի մասին ընդհանրապես, այլ նույնիսկ ազգի մասին ընդհանրապես: Նաբոգնիկները ցանկանում եյին ներկայացնել աշխատանքի շահերը, չնշելով, սակայն, տնտեսության ժամանակակից սխտեսմի մեջ վորոշ խմբեր, գործով նրանք միշտ կանգնում եյին մանր արտադրողի տեսակետին, վորին կապիտալիզմը փոխարկում է ապրանքարտադրողի: «Աշակերտները» չափանիշ վերցնում են վոչ միայն աշխատանքի շահերը, այլև ընդգծին նշում են կապիտալիստական տնտեսության լիովին վորոշ տնտեսական խմբեր, այն է՝ տնտեսագուրկ արտադրողներին: Առաջին և վերջին

ուղղությունը, ըստ իրենց ցանկությունների բովանդակության, համապատասխանում են այն դասակարգերի շահերին, վորոնք ստեղծում և զարգացնում է կապիտալիզմը: Նաբոգնիկությունն ըստ իր բովանդակության համապատասխանում է մանր արտադրողներին, մանր բուրժուազիայի շահերին, վորը ժամանակակից հասարակության ուրիշ դասակարգերի միջև միջանկյալ դրություն ունի: Այդ պատճառով նաբոգնիկության հակասական վերաբերմունքը դեպի «ժառանգությունը» ընավ պատահականություն չէ, այլ նաբոգնիկական հայացքների բուն իսկ բովանդակության անհրաժեշտ արդյունքը, մենք տեսանք, վոր լուսավորիչների հայացքների հիմնական գծերից մեկը Ռուսաստանի յեվրոպականացման ջերմ ձգտումն էր, իսկ նաբոգնիկները վոչ մի կերպ չեն կարող, առանց նաբոգնիկներ լինելուց դադարելու, լիովին ունենալ այդ ձգտումը:

Վերջիվերջո մենք տեսանք, ուրեմն, այն հետևությունը, վոր մենք վերը բազմիցս նշել ենք մասնավոր առիթներով, այն է՝ աւակեթները ժառանգության անհամեմատ ավելի հետեվողական, անհամեմատ ավելի հավասարիմ պահողներն են, քան նաբոգնիկները: Նրանք վոչ միայն չեն հրաժարվում ժառանգությունից, այլ, ընդհակառակը, իրենց ամենագլխավոր խնդիրներից մեկը

համարում են այն ուսմանտիկ և մանր-բուրժու-
ական յերկյուղները, վորոնք նարոդնիկներին հար-
կադրում են չափազանց շատ և չափազանց կա-
րևոր կետերում հրաժարվել լուսավորիչների
յեվրոպական իդեալներից: Բայց ինքնին հաս-
կանալի չե, վոր «աշակերտները» ժառանգությունը
պահում են վոչ այնպես, ինչպես արխիվարի-
ուսները հին թուղթն են պահում: Ժառանգու-
թյուն պահել՝ բնավ դեռ չի նշանակում ժառան-
գությունով սահմանափակվել, և «աշակերտները»
յեվրոպականության ընդհանուր իդեալների պաշտ-
պանությանը միացնում են այն հակասություն-
ների վերլուծությունը, վոր իր մեջ պարունա-
կում է մեր կապիտալիստական զարգացումը, և այդ
զարգացման գնահատականը վերոհիշյալ սպեցիֆիկ
տեսակետից:

V

Պ. ՄԻԽԱՅԼՈՎՍԿԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԻՑ «ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ» ՀՐԱՃԱՐՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Իբրև յեղրակացություն դարձյալ վերադառ-
նանք պ-ն Միխայլովսկուն և մեզ հետաքրքրող
հարցում նրա պնդման քննությանը: Պ-ն Մի-
խայլովսկին հայտարարում է վոչ միայն այն,
թե այդ մարդիկ (աշակերտները) «չեն ցանկա-

նում վոչ մի ժառանգական կապի մեջ լինել ան-
ցյալի հետ և վճռականապես հրաժարվում են
ժառանգությունից» (Լ. Ը., 179), այլև բացի
այդ, թե «նրանք» (ամենատարբեր ուղղություն-
ների այլ անձերի կողքին, ներառյալ մինչև
պ. Սերամովը, պ. Վոլինսկին, պ. Ռոզանովը)
«ժառանգության վրա յեն հարձակվում ծայրա-
հեղ չարությամբ» (180): Ի՞նչ ժառանգության
մասին է խոսում պ. Միխայլովսկին:—60—70-
ական թվականների ժառանգության մասին,
այն ժառանգության մասին, վորից հանդիսա-
վորապես հրաժարվում եր և հրաժարվում է
«Московские ведомости»-ն (178):

Մենք արդեն ցույց տվինք, վոր յեթե խո-
սենք ժամանակակից մարդկանց բաժին ընկած
«ժառանգության» մասին, ապա պետք է տար-
բերել յերկու ժառանգություն: մեկ ժառանգու-
թյունն ընդհանրապես լուսավորիչներինն է, մարդ-
կանց, վորոնք անպայման թշնամի չեն այն ա-
մենին, ինչ մինչոեֆորմյան և, մարդկանց,
վորոնք պաշտպան են յեվրոպական իդեալ-
ներին և ընակչության լայն մասսայի շահերին:
Մյուս ժառանգությունը նարոդնիկականն է:
Մենք արդեն ցույց տվինք, վոր կոպիտ սխալ
կլիներ այդ յերկու տարբեր իրերը շփոթելը: Վո-
րովհետև ամեն վոք գիտե՞, վոր կային և կան

մարդիկ, վորոնք պահում են «60-ական թվականների տրեյդիաները» և ընդհանուր վոչինչ չունեն նարոդնիկոլթյան հետ: Պէն Միխայլովսկու բոլոր նկատողություններն ամբողջութեամբ և բացառապէս հիմնված են այդ բոլորովին տարբեր ժառանգությունները շփոթելու վրա: Իսկ քանի վոր պէն Միխայլովսկին չի կարող չիմանալ այդ տարբերությունը, ապա նրա արտառուց յետևյալն ստանում է վոչ միայն անմիտ, այլև բանասեր-կուական արտառուց յետևյալի բոլորովին վորոշ բնույթ: «Моск. ведомости»-ն հատկապէս նարոդնիկոլթյան վրա յեր հարձակվում:—Բնավ վոչ, նա վոչ-պակաս, լեթե վոչ ավելի, հարձակվում եր ընդհանրապէս լուսավորիչների վրա, և նարոդնիկոլթյանը բոլորովին խորթ «Вестник Европы»-ն նրանց համար վոչ պակաս թշնամի յե, քան նարոդնիկական «Русское богатство»-ն: Այն նարոդնիկների հետ, վորոնք առավելազույն վճռականութեամբ եյին հրաժարվում ժառանգությունից, որինակ՝ Յուզովի հետ, «Московские ведомости»-ն, իհարկե, շատ բանում չեր միանա, բայց դժվար թե չարութեամբ հարձակվեյին նրա վրա, և համենայն դեպս կգովեր նրան այն բանի համար, ինչով նա տարբերվում է նարոդնիկներից, վորոնք ցանկանում են ժառանգությունը պահել:—Արդյոք պէն Աբրամովը կամ

պէն Վոլինսկին նարոդնիկոլթյան վրա յեր հարձակվում:—Բնավ վոչ: Նրանցից առաջինն ինքըր նարոդնիկ ե, նրանք յերկուսն ել հարձակվում եյին ընդհանրապէս լուսավորիչների վրա:—Հարձակվում եյին արդյոք «ռուսական աշակերտները» ռուսական լուսավորիչների վրա: Հրաժարվում եյին արդյոք նրանք յերբեք ժառանգությունից, վոր մեզ ավանդում եր անպայ-ման թշնամություն դեպի մինչոեֆորմյան կեն-ցադն ու նրա մնացորդները:—Վոչ միայն չեյին հարձակվում, այլ, ընդհակառակը, մերկացնում եյին նարոդնիկների ձգտումը՝ այդ մնացորդներ-ից միջանիսին պաշտպանել կապիտալիզմի առ-ջև մանր-բուրժուական յերկյուղների խաթեր:—Նրանք յերբեիցե հարձակվում եյին ժառանգու-թյան վրա, վորը մեզ ընդհանրապէս յեվրոպա-կան իդեալներ եր ավանդում:—Վոչ միայն չեյին հարձակվում, այլ, ընդհակառակը, նարոդնիկներին մերկացնում եյին, վոր նրանք համայնեվրո-պական իդեալների փոխարեն չափազանց կա-րևոր շատ հարցերում ինքնազո բարեհիմարու-թյուններ են հնարում:—Նրանք յերբեք հարձակ-վում եյին արդյոք ժառանգության վրա, վորը մեզ ավանդում եր հոգ տանել բնակչութեան աշխա-տավոր մասսաների շահերի մասին:—Վոչ միայն չեյին հարձակվում, այլ, ընդհակառակը, նարոդնիկ-

ներին մերկացնում էին, վոր անհետևողական ե նրանց հոգատարությունն այդ շահերի մասին (վսրովհետև նրանք ուժեղապես շփոթում են գյուղացիական բուրժուազիան և գյուղական պրոլետարիատը)։ Վոր այդ հոգսերի տված ոգուտը թուլացվում է յերազանքներով այն մասին, թե ինչ կարող եր լինել, փոխանակ իր ուշադրությունը դարձնելու այն բանին, ինչ կա. վոր նրանց հոգսերը չափազանց նեղ են, վորովհետև նրանք յերբեք չեն կարողացել ըստ արժանվույն դնահատել այն (անտեսական և ուրիշ) պայմանները, վորոնք այդ անձերի համար հեշտացնում կամ դժվարացնում են նրանց իրենց մասին հոգալու հնարավորությունը։

Պէն Միխայլովսկին կարող է չհամաձայնվել այդ մերկացումների ճշտությանը և, նարոդնիկ լինելով, նա, հասկանալի յե, չի համաձայնվի դրանց,—բայց խոսել «60—70-ական թվականների ժառանգության» վրա այն մարդկանց «չար» հարձակումների մասին, վորոնք իրոք «չարորեն» հարձակվում են միայն նարոդնիկության վրա, հարձակվում են նրա համար, վոր նա չկարողացավ հետուեֆորմյան աշատուության առաջ քաշած նոր հարցերը լուծել ալ, թառանգության վոգով յեվ առանց նրան հակասելու,—նման բան ասել՝ նշանակում է ուղղակի խեղաթյուրել գործը։

Պէն Միխայլովսկին շատ զվարճալի կերպով դայրանում է, վոր «աշակերտները» «մեզ» (այսինքն «Русское богатство»-յի հրապարակախոսներին) հոժարությամբ շփոթում են «նարոդնիկների» և ուրիշ անձերի հետ, վորոնք «Р. 6.»-յի հետ առնչություն չունեն (եջ 180)։ Իրեն «նարոդնիկների» թվից առանձնացնելու այդ տարրինակ փորձը, միաժամանակ նարոդնիկության բոլոր հիմնական հայացքները պահելով, ծիծաղից բացի վսչինչ չի կարող առաջ բերել։ Ամեն վոք գիտե, վոր բոլոր «ոռուական աշակերտները» «նարոդնիկ» և «նարոդնիկություն» բառերը գործ են ածում լայն իմաստով։ Վոր նարոդնիկների միջև քիչ չեն զանազան յերանգավորումները, այդ վոչ վոք չի մոռացել և չի ժխտել. վոչ Պ. Ստրուվեն, վոչ Ն. Բելտովը, որինակ, իրենց զրքերում պէն Ն. Միխայլովսկուն չեն «շփոթել» վոչ միայն պ. Վ. Վ. ի հետ, այլ նաև պ. Յուժակովի հետ, այսինքն չեն սքողել նրանց հայացքների տարբերությունը, մեկի հայացքները մյուսին չեն վերագրել։ Պ. Բ. Ստրուվեն նույնիսկ ուղղակի նշում եր պ. Յուժակովի հայացքների տարբերությունը պ. Միխայլովսկու հայացքներից։ Զանազան հայացքներ իրար շփոթելը մի բան է. ուրիշ բան է՝ ընդհանրացնել և մի կատեգորիայի տակ բերել գրողների, վորոնք, չնայած շատ հարցերում ունեցած տարբերու-

թյուններին, համերաշխ են այն հիմնական և գլխավոր կետերում, վորոնց դեմ է վոր ապստամբում են «աշակերտները»: «Աշակերտի» համար կարևորը բնավ այն չէ, վոր ցույց տրվի, որինակ, վորեւէ պ. Յուզովին ուրիշ նարոդներին տարբերող հայացքների անպետքութիւնը. նրա համար կարևոր է՝ հերքել պ. Յուզովին յետ պ. Միխայլովսկուն ու բոլոր նաբոգնիկներին առնաւանդակ ընդհանուր հայացքները, այսինքն նրանց վերաբերմունքը գեպի Ռուսաստանի կապիտալիստական եվոլուցիան, տնտեսական և հրապարակախոսական հարցերի նրանց քննարկումը մանր աբտադրողի տեսակետից, սոցիալական (կամ պատմական) մատերիալիզմի նրանց չհասկանալը: Այդ գծերն ընդհանուր սեփականութիւնն են հասարակական մարքի մի ամբողջ հոսանքի, վորը պատմական խոշոր դեր է կատարել: Այդ լայն հոսանքի մեջ ամենաբազմազան յերանգավորումներ կան, կան աջ և ձախ թևեր, կան մինչև հասցիոնալիզմ և հակահրեականութիւն իջած մարդիկ և այլն, և կան մարդիկ, վորոնք այդ հանցանքը չունեն, կան մարդիկ, վորոնք արհամարհանքով են վերաբերվել «ժառանգութեան» շատ ավանդներին, և մարդիկ կան, վորոնք աշխատել են, վորքան հնարավոր է, պաշտպանել այդ ավանդները (այսինքն վորքան հնարավոր է նարոդներին

համար): «Ռուսական աշակերտներեց» վոչ մեկը չի ժխտել այդ տարբերութիւնները յերանգավորումների միջև, նրանցից վոչ մեկին պ. Միխայլովսկին չէր կարող մեղավոր բռնել այն բանի համար, վոր նա մի յերանգի նարոդների հայացքը վերադրում էր մի ուրիշ յերանգի նարոդների: Բայց քանի վոր մենք հանդես ենք գալիս այդ բոլոր տարբեր յերանգավորումներին ընդայդ բոլոր տարբեր յերանգավորումներին ընդհանուր ընդհանուր ընդհանուր հոսանքի մասնավոր տարբերութիւնների մասին: Չէ՞ վոր այդ բոլորովին անիմաստ պահանջ է: Ռուսական կապիտալիզմի, գլուղացիական «համայնքի», այսպես կոչված՝ «հասարակութեան» ամենակարողութեան մասին հայացքների ընդհանրութիւնը այն գրողներին, վորոնք ամենեին ամեն բանում էլ համերաշխ չեն, մեր գրականութիւնը բազմիցս նշել է դեռ «աշակերտների» յերևան գալուց շատ առաջ, և վոչ միայն նշել, այլև գովաբանել երբեք Ռուսաստանի մի յերջանիկ առանձնահատկութիւն: «Նարոդնիկութիւն» տերմինը լայն իմաստով գործածվել է մեր գրականութեան մեջ դարձյալ «աշակերտներին» յերևան գալուց շատ առաջ: Պէ՛տ Միխայլովսկին վոչ միայն շատ տարիներ միևնույն ժուրնալում աշխատակցել է «Նարոդնիկ» (նեղ իմաստով) պ. Վ. Վ.-ի հետ, այլև հայացքների վերը հիշված ընդ-

հանուր հիմնական գծերն ունեն հետ: 80-ական և 90-ական թվականներին առարկելով պ. Վ. Վ. ի առանձին հետևությունների դեմ, ժխտելով վերացական սոցիոլոգիայի բնագավառը նրա արած եքսկուրսիաների ճշտությունը, պ. Միխայլովսկին, ռակայն, թե 80-ական և թե 90-ական թվականներին վերապահություն եր անում, վոր իր քննադատությունը բնավ չի ուղղված պ. Վ. Վ. ի տնտեսագիտական աշխատությունների դեմ, վոր ինքը ռուսական կապիտալիզմի վերաբերյալ հիմնական հարցերում համերաշխ ե նրանց հետ: Ուստի, յեթե «Русское богатство»-ի սյուները, վորոնք այնքան շատ բան են արել նարոդնիկական (լայն իմաստով) հայացքների զարգացման, ամրապնդման և տարածման համար, այժմ մտածում են «ռուսական աշակերտների» քննադատությունից ազատվել մի պարզ հայտարարությունով, թե իրենք «նարոդնիկներ» չեն (նեղ իմաստով), թե իրենք մի բոլորովին այլ «եթիկո-սոցիոլոգիական դպրոց» են, — ապա, հասկանալի յե, նման խուսափանքները միմիայն արդարացի ծիծաղ են հարուցում այն մարդկանց վրա, վորոնք այդքան քաջ են և միաժամանակ այդքան դիվանագետ:

Իր հողվածի 182-րդ եջում պ. Միխայլովսկին «աշակերտների» դեմ առաջ ե քաշում նաև հե-

տեյալ արտասովոր փաստարկը: Պէն կամենակին թունալի հարձակում ե նարոդնիկների վրա. այդ հաճեցեք տեսնել, «վկայում ե, վոր նա գայրանում ե, իսկ այդ նրան արժան չե (sic!!): Մենք, «սուբյեկտիվ ծերունիներ», ինչպես նաև սուբյեկտիվ պատանիները», առանց մեզ հակասելու, մեզ թույլ ենք տալիս այդ թուլությունը: Բայց «իր անողոք որյեկտիվությունը արդարացիորեն հպարտ» («աշակերտներից» մեկի արտահայտությունը) ուսմունքի ներկայաչուցիչներն ուրիշ դրություն մեջ են»:

Այս ի՞նչ բան ե: Յեթե մարդիկ պահանջում են, վորպեսզի սոցիալական յերևույթների մասին հայացքները հենվին իրականության և իրական զարգացման անողոքորեն որյեկտիվ վերլուծության վրա, — ապա դրանից հետևում ե, վոր նրանց արժան չե գայրանալը: Ախր այդ ուղղակի անիմաստ բառակույտ ե, сапоги в смятку: Ձեք լսել արդյոք դուք, պ. Միխայլովսկի, այն մասին, վոր հասարակական յերևույթների հետազոտման մեջ անողոք որյեկտիվության ամենանշանավոր նմուշներից մեկն արդարացիորեն համարվում ե «կապիտալի» մասին հուշակավոր տրակտատը: Մի ամբողջ շարք գիտնականներ և տնտեսագետներ այդ տրակտատի գլխավոր և հիմնական թերությունը գտնում

են հենց նրա անողոր որչեկտիվության մեջ։ Յեւ որ սակայն հաղվագյուտ զիտական տրակտատի մեջ դուք կգտնեք այնքան «սիրտ», այնքան տաք ու կրքոտ բանավիճային յերույթներ հետամնաց հայացքների ներկայացուցիչների դեմ, այն հասարակական դասակարգերի ներկայացուցիչների դեմ, վորոնք, հեղինակի համոզումով, արգելափակում են հասարակական զարգացումը։ Մի գրող, վորն անողոր որչեկտիվությամբ ցույց տվեց, վոր, ասենք, Պրուդոնի հայացքները ֆրանսական retit bourgeois-ի * հայացքների և տրամադրություն բնական, հասկանալի, անխուսափելի արտացոլումն են,—այնուամենայնիվ մեծագույն կրքոտությամբ, ջերմ գայրույթով «հարձակվում եր» մանր բուրժուազիայի այդ իդեոլոգի վրա։ Չի՞ յենթադրում արդյոք պ. Միխայլովսկին, թե Մարքսն այստեղ «հակասում է իրեն»։ Յեթե հայտնի մի ուսմունք յուրաքանչյուր հասարակական գործից պահանջում է իրականություն և այդ իրականություն հողի վրա տարբեր դասակարգերի միջև կազմավորվող հարաբերությունների անողոր որչեկտիվ վերլուծություն,—ապա ի՞նչ հրաշքով կարելի չե այստեղից հետևություն անել, թե հասարակական գործիչը չպետք է համակրի

*—մանր բուրժուա— Խմբ.։

այս կամ այն դասակարգին, թե այդ նրան «արժան չե»։ Ծիծաղելի չե այստեղ նույնիսկ պարտքի մասին խոսելը, վորովհետև վոչ մի կենդանի մարդ չի կարող այս կամ այն դասակարգի կողմնակից չդառնալ (քանի վոր հասկացել է նրանց փոխհարաբերությունները), չի կարող չուրախանալ տվյալ դասակարգի հաջողությունը, չի կարող չվշտանալ նրա անհաջողություններով, չի կարող չգայրանալ նրանց վրա, ովքեր թշնամի չեն այդ դասակարգին, նրանց վրա, ովքեր սխալ հայացքներ տարածելով խանգարում են նրա զարգացմանը և այն և այլն։ Պ. Միխայլովսկու դատարկամիտ յերույթը ցույց է տալիս միայն, վոր նա մինչև այժմ գլուխ չի հանել դետերմինիզմը ֆատալիզմից տարբերելու տարրական հարցում։

«Կապիտալը գալիս է—այդ անտարակույս է», —գրում է պ. Միխայլովսկին,—«բայց (sic!!) հարցն այն է, թե նրան ինչպես դիմավորել» (եջ 189)։

Պ. Միխայլովսկին Ամերիկա չե գտնում, նշում է մի «հարց» վորի մասին, հասկանալի չե, «ուստական աշակերտները» ամենեին չեն ել խորհել։ Յերևի այդ հարցում չե, վոր պառակտվեցին «ուստական աշակերտները» նարոդնիկներից։ Ռուսաստանում զարգացող կապիտալիզմը «դի-

մամորել» կարելի յե միայն յերկու կերպ՝ կամ
այն պրոգրեսիվ յերևույթ ճանաչել, կամ ռեգրե-
սիվ՝ կամ մի քայլ առաջ իսկական ուղիով, կամ
թեքվելով ճիշտ ուղուց՝ կամ նրան գնահատել մանր
արտադրողների դասակարգի տեսակետից, վորին
ավերում ե կապիտալիզմը, կամ՝ տնտեսադուրկ
արտադրողների դասակարգի տեսակետից, վոր
կապիտալիզմն ե ստեղծում: Այստեղ միջին տեղ
չկա* և հետևաբար, յեթե ալ Միխայլովսկին ժխտում
ե դեպի կապիտալիզմը այն վերաբերմունքի
ճշտությունը, վոր «աշակերտներն» են սնվում,
ապա նա, նշանակում ե, ընդունում ե նարոդ-
նիկական վերաբերմունքը, վոր նա շատ անգամ
լրակատար վորոշակիությամբ արտահայտել ե իր
նախկին հոգվածներում: Պէն Միխայլովսկին այդ
հարցի վերաբերմամբ իր հին հայացքների մեջ
վոչ մի վոչ լրացում ե վոչ փոփոխություն չի

* Մենք, հասկանալի յե, չենք խոսում այն դիմա-
վորման մասին, վորը բնավ հարկավոր չի համարում
դեկավարվել աշխատանքի շահերով, կամ վորի համար
«կապիտալիզմ» տերմինով արտահայտվող ընդհանրա-
ցումն ինքն անհասկանալի և անհամոզիչ ե: Ինչքան ել
ուսական կյանքում կարևոր են հասարակական մտքի
սրան վերաբերող հոսանքները, բայց նարոդնիկների և
նրանց հակառակորդների մեջ ե յեղած վեճում նրանք
բոլորովին անտեղի յեն և հարկ ել չկա դրանք բանի
մեջ խառնելու:

տվել և չի տալիս, մնալով առաջվա պես նարոդ-
նիկ:— Հեշ կլինի վոր: Նա նարոդնիկ չե, աստված
մի արասցե: Նա «եթիկո-սոցիոլոգիական դպրոցի»
ներկայացուցիչ ե»:

«Թող չխոսեն»,— շարունակում ե ալ Միխայ-
լովսկին, — «այն ապագա (??) բարեքների մա-
սին, վոր իր հետ կբերի (?) կապիտալիզմի հետա-
գա զարգացումը»:

Պէն Միխայլովսկին նարոդնիկ չե: Նա միայն
ամբողջությամբ կրկնում ե նարոդնիկների սխալ-
ները և նրանց դատողություններն սխալ յեղա-
նակները: Քանի անգամ արդեն նարոդնիկներին
ասել են, վոր «ապագայի մասին» հարցի նման
դրումը ճիշտ չե, վոր խոսքը վերաբերում ե մինչ-
կապիտալիստական հարաբերությունների վոչ թե
«ապագա», այլ իսկական, արդեն տեղի ունեցող,
պրոգրեսիվ փոփոխություններին, — փոփոխու-
թյուններ, վորոնք բերում ե (և վոչ թե կբերի)
կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում: Հար-
ցըն «ապագայի» բնագավառը փոխադրելով, ալ Մի-
խայլովսկին դրանով իսկ եյապես ապացուցված ե
ընդունում այն դրույթները, վոր «աշակերտներն»
ել հենց վիճարկում են: Նա ապացուցված ե ընդու-
նում, վոր, իրականում, այն բանում, ինչ մեր առջև
կատարվում ե, կապիտալիզմի զարգացումը հին
հասարակական - տնտեսական հարաբերություն-

ների մեջ վոչ մի պրոգրեսիվ փոփոխութիւն չի բերում: Հենց այս ե վոր կա նարոգնիկական հայացքը, և հենց զրա դեմ ե վոր բանավիճում են «ուսական աշակերտները», ապացուցելով հակառակը: «Ռուսական աշակերտները» լույս ընծայած և վոչ մի գրքույկ չկա, վորի մեջ չխոսվի և ցույց չտրվի, թե հողագործութեան մեջ աշխատավճարումները ազատավարձու աշխատանքով փոխարինելը, այսպէս կոչված «տնայ-նագործ» արդշունաբերութիւնը ֆաբրիկայի-նով փոխարինելը մեր աչքի առջև կատարվող (և ընդգծին ահագին արագութեամբ) մի իրական յերևույթ ե, այլ բնավ վոչ միայն «ապագա»: Թե այդ փոխարինումը բոլոր տեսակետներից պրոգրեսիվ յերևույթ ե, թե նա կործանում ե ուստինային, դարավոր անշարժութեամբ ու քա-րացածութեամբ աչքի ընկնող, կոտորակված, մանր, ձեռքի արտագործութիւնը: Թե նա բարձ-րացնում ե հասարակական աշխատանքի արտա-դրողականութիւնը և դրանով իսկ ստեղծում աշխատավորի կենսական մակարդակի բարձրաց-ման հնարավորութիւն: Թե հենց նա յե, վոր այնպիսի սլայմաններ ե ստեղծում, վորոնք այդ հնարավորութիւնն անհրաժեշտութիւն են դարձ-նում, այն ե՝ «խուլ անկյունում» կորած «նրա-տակյաց պրոլետարին», նստակյաց թե ֆիզիկա-

կան և թե բարոյական իմաստով, դարձում են շարժական, աշխատանքի ասիական ձեերը ան-վերջ զարգացած ստրկութեամբ, անձնական կախման ամենատեսակ ձեերով՝ դարձնում են յեկրոպական: Թե «մտքերի և զգացման յեկրոպա-կան յեղանակը մեքենաների հաշոյ ոգտակարաց-ման համար վոչ սլակաս անհրաժեշտ ե (նկա-տեք՝ անհրաժեշտ:—Վ. Ի), քան շողին, ածուխը և տեխնիկան»* և այլն: Այս բոլորն ասում և ապա-ցուցում ե, կրկնում ենք, յուրաքանչուր «աշա-կերտ», բայց այդ բոլորը, յերևի, վոչ մի առն-չութիւն չունի պ. Միխայլովսկու և «ընկերների հետ» այդ բոլորը գրվում ե միմիայն «Русское богатство»-յի հետ առնչութիւն չունեցող «նա-րոգնիկների» դեմ: Չե վոր «Русское богатст-во»-ն «եթիկո-սոցիոլոգիական դպրոց ե», վորի եյութիւնն այն ե, վոր նոր դրոշի տակ հին ցնցոտի անցկացնի:

Ինչպէս վերն արդեն նկատեցինք, մեր հող-վածի խնդիրն ե՝ հերքել լիբերալ-նարոգնիկա-կան մամուլում շատ տարածված այն հերյու-րանքները, իբր թե «ուսական աշակերտները» հրաժարվում են «ժառանգութիւնից», կապերը

* Շուլցե-Գեյկերնիցի խոսքերը «Schmollers Jahrbuch»-ում, 1896, Մոսկվա-Վլադիմիրի բամբակեղնի արդյու-նաբերութեան մասին նրա հոլովածի մեջ:

խղում են ուսումնասիրողներին լավագույն մասի լավագույն տրադիցիաներից և այլն: Անհատաբար աշխատող չի լինի նշել, վոր պ. Միխայլովսկին, կրկնելով այդ ծեծված ֆրազները, եյապես ասաց բոլորովին նույնը, ինչ անհամեմատ ավելի վաղ և անհամեմատ ավելի վճռականորեն հայտարարել է «Российское богатство»-ի հետ «առնչությունն չունեցող» «նարոդնիկ» պ.Վ.Վ.-ն: Ծանոթ եք արդյոք, ընթերցող, «Неделя»-ի այն հոդվածներին, վոր լեբեք տարի առաջ, 1894 թ. վերջին գետեղեց այդ գրողը ի պատասխան Պ. Բ. Ստրուվեյի գրքին: Պետք է խոստովանեմ, վոր, իմ կարծիքով, դուք վոչ մի բան չեք կորցրել, յետքեր անց չեք ծանոթացել: Այդ հոդվածներին հիմնական միտքն այն է, վոր իբր թե «ուսումնական աշակերտները» կտրում են այն դեմոկրատական թելը, վոր յերկարում է ուսումնական հասարակական մտքի բոլոր պրոգրեսիվ հոսանքների միջով: Արդյոք պ. Միխայլովսկին այժմ նույնը չի կրկնում, միայն մի քիչ այլ արտահայտություններով, «աշակերտներին» մեղադրելով «ժառանգությունից» հրաժարվելու համար, վորի վրա («ժառանգություն».—Յարգմ.) չարությունը հարձակվում է «Московские ведомости»-ն: Իրոք, ինչպես տեսանք, այդ հերյուրանքի հեղինակները մեղավոր ուրիշին են բռնում, պնդելով, թե իբր «աշա-

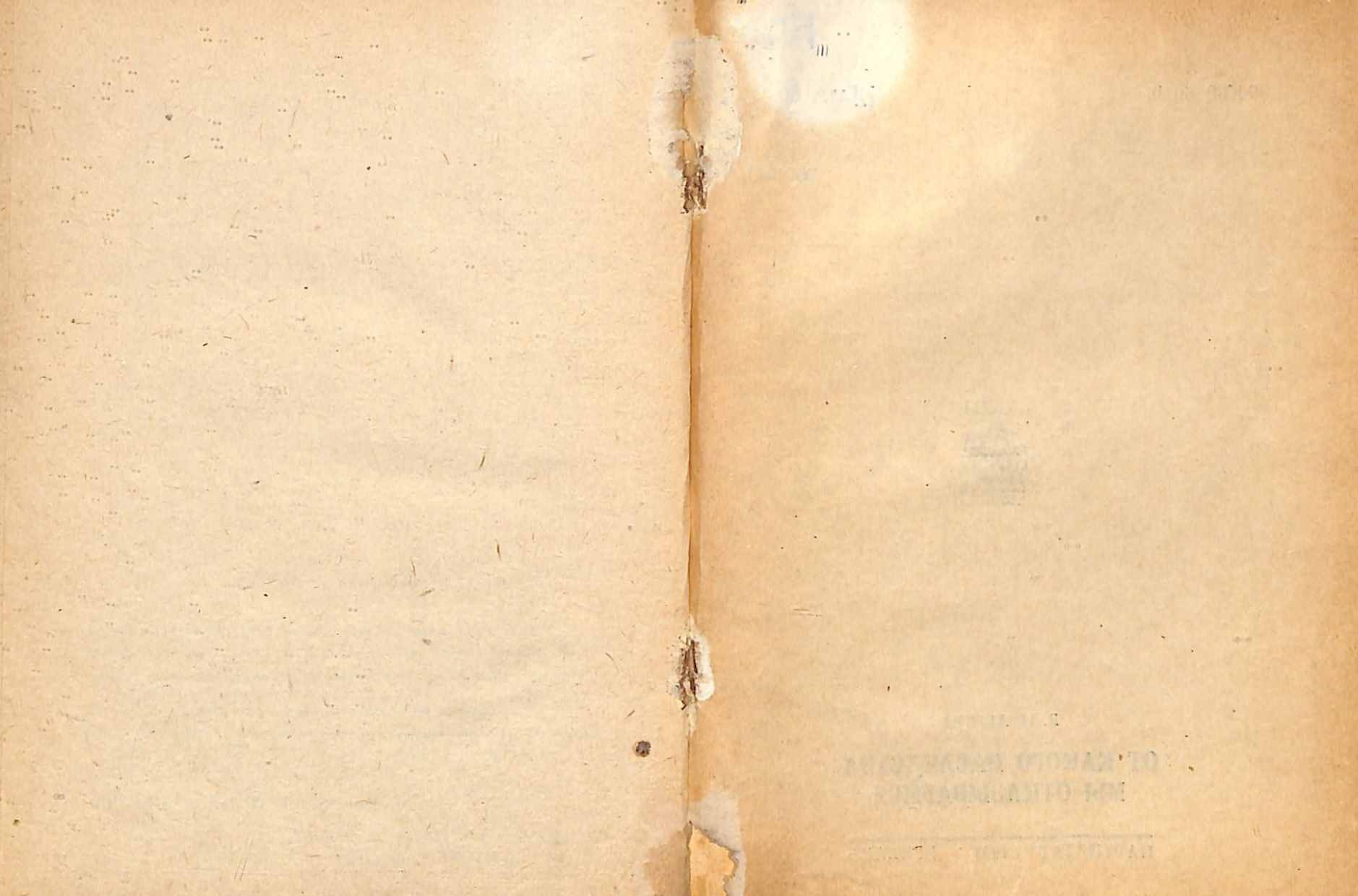
կերտներին» անդարձ խղումը նառզնիկությունից նշան է ուսումնական հասարակության լավագույն մասի լավագույն տրադիցիաներից խզվելուն: Ընդհակառակը չե՞ք արդյոք, պարոններ: Այդպիսի խղումը նշան չե՞ք արդյոք, վոր այդ լավագույն տրադիցիաները մաքրվում են նառզնիկությունից:

Մերագրի Ա. Տ. Միքայելյան. Զանգուտեան 4 դասարան 1934 թ.
Տպել բաղլատեան 3 սեպտեմբերի 1934 թ. Համ. № 231. Ինքնա $\frac{\text{ПЛИ}}{\text{НП}}$
Համար № 7869 (Բ), Տիպ 4000. Պատ. № 244, Գործի Լափար 64x92 $\frac{1}{32}$
3 սպ. քեր (1 սպ. քերով 41,000 սպ. Գոմե):
Կառնիստի տպարան, Յերեւան, Արմպարտեան փ. № 27

Корректор А. Т. Мертчан. Сдано в набор 4 августа 1934 г.
Подписано к печати 3 сентября 1934 г.

Армпартиздат № 234, Индекс $\frac{\text{ПЛИ}}{\text{НП}}$

Типография Партиздата ЦК КП(б)А.
Эривань, ул. Алавердян № 27

578

ԳԻՆԸ 60 Կ.

ЦЕНА 60 К.

Арм.

2-3196a

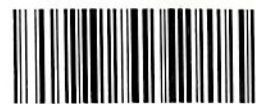

В. И. ЛЕНИН

**ОТ КАКОГО НАСЛЕДСТВА
МЫ ОТКАЗЫВАЕМСЯ**

ПАРТИЗДАТ 1934 ЭРИВАНЬ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0181589

Apr.

2-3196a